

TC.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

GHEWOND'UN TARİHİ
(Transkripsiyon ve Notlandırma)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif ÖNEN

Danışman
Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE

ARTVİN-2020

TEZBEYANNAMESİ

Artvin oruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-ğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum Ghewond'un Tarihi (Transkripsiyon ve Notlandırma)adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kğıt ve elektronik kopyalarının Artvin oruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-ğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Artvin oruh niversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin...yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu srenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

23/07/2020

Elif ÖNEN

TEZ KABUL TUTANAĞI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE danışmanlığında

Elif ÖNEN tarafından hazırlanan bu çalışma 29/06/2020 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE

İmza:.....

JüriÜyesi: Doç. Dr. Hamit ŞAFAKCI

İmza:.....

JüriÜyesi: Dr. Öğr. Üyesi Coşkun ERDOĞAN

İmza:.....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

29/06/2020

Doç. Dr. Hamit ŞAFAKCI

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANNAMESİ	I
TEZ KABUL TUTANAĞI	II
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE.....	2
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR.....	VI
ÖZET.....	VIII
SUMMARY	IX
ÖNSÖZ.....	X
GİRİŞ	1
1. Robert Bedrosian'ın Önsözü	3
2. Sayfalandırma Üzerine Bir Not.....	5
BÖLÜM 1.....	7
1.1. TRANSKRİPSİYON VE NOTLANDIRMA	7
1.1. İlk halifeler; Yahudiye ve Suriye'nin Arap Fetihleri; Bizans İmparatorluğu ile Mücadele	7
1.2. İran ile Savaş ve İran'ın Yenilgisi; Ermenistan'a İlk Saldırıları; Bizans Generali Procopius ve Prens Teodoros Rshtunik Arasındaki Çatışma; Arap Başarıları ve Arapların Geri Çekilmesi	9
1.3. Arap Ordularının Geri Dönüşü ve Ermenistan'daki Başarıları; Bir Başka Geri Çekilme; On Yıl Aradan Sonra Araplar Tekrar Saldırır, Köle ve Ganimet Alır ve İki Yıl Daha Geri Çekilirler	11
1.4. Halife Muâviye (661-680) ve Ermeni Yaylaları Üzerindeki Olaylar; Rshtunik, Bagratunis ve Mamikonian'ın Rolü; Halife I. Yezit (680-683) ve Abdülmelik (685-705) Hükümdarlığı; Araplar Arasında Savaş; Hazarlar'ın Kafkasya'ya Saldırısı Yağma ve Ayrılışları.....	14
1.5. Patrici Ashot Bagratuni (686-689/90) ve Bizans İmparatoru II. Justinianus'un Hükümdarlığı [685-695, 705-711]; Hazar ve Arap Saldırıları	17
1.6. Smbat Bagratuni Güçlerine Bizans Saldırısı	19
1.7. Halife Abdülmelik'in Kardeşi [685-705] Muhammed Bin Mervân'ın Arminiya'ya Saldırıları, Kasabaların Ele Geçirilmesi, Tutsakların Alınması, Din Adamlarının Öldürülmesi ve Kilise Hazineilerinin Kamulaştırılması	20
1.8. Prens Ebu Şeyh İbn Abdullah'ın Ermenistan'daki Görev Süresi (701-703) ve Ermeni Lortlarına Yönelik Planlarının Başarısızlığı. Smbat Bagratuni ve Diğer Lortların Araplara Karşı Zaferleri; Bayan Shushan'ın Merhameti; Smbat'ın Bizans Tarafına Geçişi ve Kuropalat Oluşu. Vaspurakan'da Arap Saldırısının Engellenişi	22
1.9. Muhammed İbn Mervan'ın, Halife Tarafından Ermenistan'a Sert İntikam Alması Amacıyla Gönderilişi; Katoghikos Sahak Dzoraporetsi'nin (677-703) Ölürken Öfkesini Nasıl Yatıştırdığı? Ermenistan'ın Araplara Teslim Oluşu.....	25

1.10. Halife El-Velid'in (705-715) Politikaları; Naxararların Naxchawan/Nahçıvan ve Xram'da Kurban Edilmesi; Asi Lortların Tutuklanması ve Cezalandırılması; Abdülaziz İbn Hâtım İbn El-Bâhilî Ermenistan'ı Yönetimi (705-709) ve topraklara barış getirişi. Divin şehrini yeniden inşa edişi	27
1.11. Komutan Muhammed bin Mervan'ın Çin'e saldırısı	30
1.12. Halife Süleyman'ın Saltanatı (715-717) ve Komutan Mesleme'nin Hazarlara Karşı Başarısız Seferi.....	31
1.13. Anlaşılması Zor Olan Harflerin 13-14. Bölümlerdeki Çevirisi Çıkarılmıştır	33
1.14. Anlaşılması Zor Olan Harflerin 13-14. Bölümlerdeki Çevirisi Çıkarılmıştır	33
1.15. Halife II. Ömer'in (717-720) Ermeni Esirleri Serbest Bırakması	33
1.16. Halife II. Yezîd'in Bağnazlığı (720-724).....	34
1.17. Halife Hişâm'ın (724-743) Ermenistan'ın Vergi Yükünü Arttırması	34
1.18. Arminiya Hükümdarı Jarrah İbn Abdallah al-Hakami (722-725;729-730) ve Hazar Meseleleri.....	35
1.19. Isauria Hanedanı İmparator III. Leo'nun (717-741) Hükümdarlığı Döneminde Bizans'a Karşı Arap Savaşı.....	36
1.20. Komutan Mesleme'nin Konstantinopolis'teki Felaketi.....	37
1.21. Muhammad bin Mervan'ın Arminiya'daki Egemenliği (732-744); Mamikonian ve Bagratuni'nin Muhteşem Evleri Arasındaki Çatışma; III. Ashot Bagratuni'nin, Halife Adına Başkanlık Etmesi (732-748).....	42
1.22. Prens Ashot Bagratuni'nin, Hazarlara Karşı Arap Savaşına Katılması	43
1.23. Ahlsız Halife II. Velîd'in (743-744) Kısa Saltanatı ve Öldürülmesi.....	44
1.24. Arminiya Valisi İshak b. Müslim el-Ukaylî (744-749/750); Halife II. Mervân'ın Saltanatı (744-750) ; Araplar Arasında Öldürücü Savaş.....	44
1.25. Serbest Bırakılan Ermeni Rehinelerinin Vaspurakan'da Sorunlara Neden Olması ve Ashot Bagratuni'nin Bu Sorunları Araplara Bildirmesi; Bagratid ve Mamikonian Evleri Arasındaki Çatışmalar	46
1.26. Grigor Mamikonian ve Diğer Prensler'in, Ashot Bagratuni'yi Araplara Karşı İsyana Katması; Paulistler'in ("günahkârlığın oğulları") Arap Tarafına Katılması; Ashot Bagratuni'nin, Arap Maneviyatına Geri Dönmeye Çalıştığı İçin Grigor Mamikonian Tarafından Kör Edilmesi. Ashot'un Ölümü.....	47
1.27. Emeviler'in Yıkılışı ve Abbasîlerin Milattan Sonra 750'de Tahta Çıkışı.....	49
1.28. Abbasî Halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh (750-754) Yeni ve Daha Ağır Vergiler Vermesi, Arminiya'nın Hükümdarı Yezîd İbn Usaid el-Sülemi (752-754, 759-770, 775-780) Başkanlık Prensi Olarak Sahak VII. Bagratuni'yi Ataması (755-761)	51
1.29. Bizans İmparatoru V. Konstantin, Copronymous (740-775) ve Karin/Erzerum'daki Olaylar	52
1.30. Arapların Yağması ve Paulistler ile İttifak Vaspurakan Bölgesinde Sorun Yaratması; Savaşta Sahak ve Hamazasp Artsruni'nin Ölümleri	53

1.31. Ermenistan'ın Arap Valisi ve Hazar Meseleleri; Kafkasya'da Hazar İstilasası	53
1.32. Önceki Arminiya Valisi olan Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî ile İlgili Olarak (750/751-752); Gagik Artsrunik'in Eylemleri, Tutuklanması ve Hapishanede Ölümü ...	54
1.33. El-Mansûr Ebû Cafer Abdullah (754-775) İdaresinde Vergi Yükünün Arttırılması; Vergi Toplamada Sert Yöntemlerin Açıklamaları	55
1.34. Ermeni İsyanı'nın Felaketle Sonuçlanması (774-775).....	57
1.35. Arap İntikamı	64
1.36. Halife El-Mansûr Ebû Cafer Abdullah'ın Ölümü (775).....	64
1.37. Halife Muhammed b. Abdullah el-Mehdî (775-785) ve İmparator IV. Leo'nun Hükümdarlık Dönemi (775-780) Olayları; Arap-Bizans Savaşının Yeniden Başlaması.....	65
1.38. Amorium ve Sınır Bölgelerindeki Olaylar	66
1.39. Tachat Andzewatsi'nin, Yeni imparator VI. Konstantin (776-780) Tarafından Dışlanması ve Arap Bağlılığına Geri Dönmesi; Ermeni Valisi (781-785) Osman İbn Umara İbn Kuzaim; Hazarlara Karşı Mücadele.....	67
1.40. 786-787'de Tamimi'deki Khouzaima İbn Khazim'in Elinde Ermeni Lortlarının Ölümü ..	69
1.41. Halife Harun Reşit (786-809) Saltanatı ve Vergilendirmede Artış.....	71
1.42. Kilisenin Vergilendirilmesi; Katoghikos I. Stepanos Dvnetzi (788-790).....	72
Baskı Bilgisi	74
SON.....	74
SONUÇ.....	75
KAYNAKÇA	78
ÖZGEÇMİŞ.....	84

KISALTMALAR

b.	:	Bin
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cild
Çev.	:	Çeviren
DİA	:	Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	:	Editör
H.	:	Hicri
haz.	:	Hazırlayan
H.	:	Hazreti
M.S.	:	Milattan Sonra
MEB	:	Milli Eğitim Bakanlığı
neşr.	:	Neşreden
R.	:	Robert
r.a.	:	radıyallahu anh
s.	:	sayfa
s.a.v	:	sallallâhu aleyhi ve sellem
Ss.	:	Sayfa sayısı
St.	:	Saint
sy.	:	Sayı
thk.	:	Tahkik Eden
Trans.	:	Translation
trc.	:	Tercüme eden
ts.	:	Tarihsiz
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
TÜBA-KED	:	Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi

vb. : ve benzeri

vol. : volüme

ÖZET

Bu çalışma Klasik Ermenice'den, İngilizce'ye Robert Bedrosian tarafından çevrilmiş olan, *Ghewond'un Tarihi* Metinlerinin Türkçe'ye çevrilmesini kapsar. Yaşamına dair neredeyse hiçbir bilgiye tesadüf etmediğimiz Ermeni müellifi Ghewond'un, kilise doktoru derecesine yükseldiği ve yüzyılın ikinci yarısında öldüğü bilgisi Robert Bedrosian'ın araştırmalarıyla teyit edilmiştir.

Eseri İngilizceye çeviren Robert Bedrosian, Ghewond'un kayıtlarının pek güvenilmeyen, nitelsiz ve yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Ghewond'un tarih kitabını Ermenileri Müslüman idareye karşı isyana örgütleyen Smbat Sparepet'in oğlu Shapuh Bagrutini himayesinde yazmış olması sözü geçen Ermeni kaynağını İslâm tarihi açısından izaha muhtaç bırakmıştır. Çalışmamızın ana gayesi de bu ihtiyacı gidermek ve Ermeni kaynağını İslâm tarihi açısından daha kullanılır hale getirmektir. Ghewond'un Ermeni milliyetçiliği ve dini inanışın gölgesinde oluşturduğu bu kaynağın objektiflikten uzak olduğu Robert Bedrosian'ın; *“Düşmanlarını cesaretlendiren rahipler gördüğünü ileri sürüyor. Bu bir kaynak değil, yazınsal bir araçtır. Diğer din adamları ve Ermeni soyluları ve yazarın kendi gözlemleri, 8. Yüzyılın çoğu için ana kaynak gibi görünmektedir.”* şeklindeki ifadesiyle daha iyi anlaşılmaktadır. Bizim tespitlerimize göre; Ghewond'un tarih yazım metodunda Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ve Hulefâ-yi Râşidîn'e yönelik söylemlerinde hakaret içeren bir üslup kullanması onun tarafsızlığına gölge düşürmüştür. Ermeni tarihi kaynakları her ne kadar yanlış kaynaklar olsa da onların detaylı bir analizden geçirilerek kullanılması tarihçiliğin olmazsa olmazlarından. Bu sebeple bu çalışma oluşturulurken başta İslâm kaynakları olmak üzere diğer çağdaş eserler incelenmiş ve Ghewond'un kayıtları elde edilen bulgularla kıyaslanmak suretiyle açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ghewond'un eserinin Türkçe'ye Transkripsiyonunda, Robert Bedrosian'ın 42 bölüm olarak başlıklandırıp bölüm özetleri ilave ettiği İngilizce metinler esas alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ghewond, Ermeni, Emevi, Abbasî.

SUMMARY

This work covers the translation of Ghewond's historical texts from classical Armenian into Turkish, translated into English by Robert Bedrosian. The knowledge that Ghewond, the Armenian author, whose life we have never met, was elevated to the degree of Doctor of the church and died in the second half of the century has been confirmed by the research of Robert Bedrosian.

Robert Bedrosian, who translated the work into English, asserts that Ghewond's records are hardly trusted, unqualified, and biased. The fact that Ghewond wrote the history book under the auspices of Shapuh Bagrutini, son of Smbat Sparepet, who organised the Armenians to revolt against the Muslim rule left the Armenian source in need of explanation in terms of Islamic history. The main objective of our study is to address this need and make the Armenian source more useful in terms of Islamic history. This source, which ghewond created in the shadow of Armenian nationalism and religious belief, is far from objective, suggesting that Robert Bedrosian saw priests *"Encouraging their enemies. This is not a source, it is a literary tool. Other clergy and Armenian nobles, and the author's own observations, 8. It appears to have been the main source for most of the century."* it is better understood by his expression. According to our findings; in Ghewond's method of writing history, Hz. Muhammed (s.a.v) will appear. To Hz. Muhammad (s.a.v.) and his use of an insulting style in his rhetoric against Hulefâ-yi Râşidîn has cast a shadow over his neutrality. Although Armenian historical sources are biased sources, their use through a detailed analysis is a must for historiography. For this reason, during the creation of this work, other contemporary works, especially Islamic sources, were examined and Ghewond's records were tried to be clarified by comparing them with the findings obtained. The transcription of Ghewond's work into Turkish is based on English texts, which Robert Bedrosian titled as 42 chapters and added chapter summaries.

Keywords: Ghewond, Armenian, Umayyad, Abbasid.

ÖNSÖZ

M.S. 6. Yüzyıl'ın sonlarına doğru İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte Araplar, 7. ve 8. Yüzyıllarda Dünya'ya İslâmiyet'i yayma ve İmparatorluklarını büyütme çabası içerisinde girmişlerdir. Bununla birlikte Araplar, hem İmparatorluklarını büyütme, hem de Bizans İmparatorluğundan topraklarını korumak maksadı ile Arminiya Bölgesinde büyük mücadeleler vermişlerdir. Bu mücadeleleri el yazmalarına metin halinde taşıyan Ghewond, olayları sübjektif bir bakış açısıyla değerlendirerek, kendi değer ve yargılarının yanı sıra himayesinde olduğu dönemin başkomutanının oğlu Shapuh Bagrutuni'nin çıkarları doğrultusunda bu metinleri kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Ghewond'un bu yöntemi, oluşturduğu el yazma metinlerin güvenilirliğine her ne kadar leke sürmüş olsa da, günümüze ulaşan kaynakların yoksunluğundan dolayı ayrıntılı bir şekilde incelenerek faydalanılmasını mümkün kılmaktadır. Söz konusu günümüze kadar gelmiş olan bu el yazma metinlerini klasik Ermenice'den, İngilizce'ye çeviren Robert Bedrosian, Ghewond'un hayatı hakkında pek bir bilginin olmadığını ve Bagratid ailesinin hırslarını desteklediğini kendi önsözünde belirtmiş, Ghewond'un el yazmalarını kronolojik olarak 42 bölüme ayırarak okuyucularının kolaylıkla anlayabilmelerini sağlamıştır.

Bu 42 bölümde, her bölüm için oluşturulan başlıklar içeriğindeki anlatılanları kapsayıcı niteliktedir. 1. bölümünde ilk Halifelerden başlayarak 41. bölümünde Abbâsî Halifesi Harun Reşît dönemini de içine alan ve İslâm Tarihi Kronolojisine uyum sağlayan bilgiler bulunmaktadır. Öyle ki bu 42 bölümdeki bilgiler genelde; Arapların Bizans İmparatorluğu ile olan mücadeleleri, Büyük Sasani İmparatorluğu'nu yıkılışı, Ermenistan'a Araplar veya Bizanslılar tarafından yapılan saldırılar, Ermeni isyanları ve Ermeni lortlarının Araplar ve Bizanslılar arasında taraf değiştirmeleri, Arapların Kafkasya'daki Hazarlarla olan mücadeleleri, Emeviler'in yıkılışı, Abbasîler'in tahta çıkışı ve Arminiya Bölgesine hâkim olmak isteyen Bizans ya da Arap, vergi politikalarını içine alan konuları kapsamaktadır. Bu çalışmada, bu bilgiler Türkçe diline dönüştürüldükten sonra başta İslâm tarihi ile ilgili kaynaklar olmak üzere diğer günümüz çağdaş eserler ışığında incelenmiş, bununla birlikte

Ghewond'un anlattığı tarihi olaylar ve hadiseler Bizans Tarihi ve ilgili kaynaklarda anlatılan bilgilerle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmalar sonucunda Hristiyan dinine son derece bağlı olan Ghewond'un Müslümanlar hakkındaki anlattığı bilgilerin yanlış ifadeler ile birlikte kötü söylemler olduğu görülmektedir. İslâm Tarihi'nin erken dönemlerinin Müslüman olmayan ve Hristiyan olan bir tarihçi yazarın nasıl algıladığı ve nasıl anlattığı da bu çalışmayı enteresan ve ilgi çekici hale getirmektedir. Ayrıca yine bu çalışma, İslâm Tarihi'nin başlangıcından itibaren olan ilk dönemlerine de yeni bir bakış açısı getirmiştir.

Ghewond'un Tarihi üzerine yapmış olduğum bu çalışmada ülkem Türkiye'ye ve dinim İslâm'a karşı yapılan haksız düşmanlıkları, yalan yanlış içine nasıl sığdırdıklarını göstermeye çalıştım. Tez konumun belirlenmesinde, yöntem ve tekniğinin yürütülmesinde de benden desteklerini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE ve çalışma arkadaşları Doç. Dr. Hamit ŞAFAKCI, Dr. Öğr. Üyesi Coşkun ERDOĞAN ve Doç. Dr. Ömer SUBAŞI'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda hayatım boyunca ve yüksek lisans bitirme tezimde de her zaman yanımda olan, güvenini ve sevgisini benden hiç eksik etmeyen annem Neşe ERGİN'e, minnettarlığımı sunarım.

Elif ÖNEN

ARTVİN 2020

GİRİŞ

Bu çalışmada; Klasik Ermenice'den İngilizce'ye Robert Bedrosian tarafından çevrilmiş olan *Ghewond'un Tarihi* konu edinilmiştir. Ghewond Ermeniler tarafından en eski tarihçi olarak kabul edilmekte ve anlattığı bilgiler kısmen Ortaçağ dönemi için önem teşkil etmektedir. Ancak Ghewond İslâm Tarihi'nin başlangıcı olarak kabul edilen ilk dönemlerinde Müslümanların dinine ve Peygamberi Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v) ve Hulefâ-yi Râşidîn'e hakaretler içeren ifadeler kullanarak objektif bir yazar olmasını büyük ölçüde gölgelemektedir. Ayrıca İslâm Tarihi ve diğer çağdaş kaynaklarda büyük bir övgü ile bahsedilen, İslâm Devleti'nin ilk Halifelerine de hakaret içeren üslubunu devam ettirerek, dönemin Ermeni komutanının oğlu tarafından yazdırıldığı Bedrosian'ın önsözünde rastlanılmaktadır. Şöyle ki; söz konusu olan bu *Ghewond'un Tarihi* Bagratid kardeşlerini ve ailesini İslâm Devletine karşı Ermenilerle birleşmesini sağlama amacı ile bir Ermeni isyanı oluşturmak için Başkomutan Smbat Sparepet'in oğlu Shapuh Bagratuni himayesinde yazdırıldığı ilk akıllara gelen şeydir.

Öyle ki Robert Bedrosian da çalışmasının önsözünde karşılaşacağınız gibi Ghewond'un nasıl yaşayıp yaşamadığı hakkında hiçbir bulgunun olmadığını söyleyerek Ghewond'un hayatını şöyle anlatır; “*Arap egemenliğini anlatan 8. yüzyıl Ermeni tarihinin yegâne yazarı Ghewond'un hayatı hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. 730'lu yıllarda Goght'un köyünde doğduğu, büro eğitimini ve Divin kentinde vardapet (kilise doktoru) derecesini aldığı ve yüzyılın ikinci yarısında öldüğü ileri sürüldü.*”¹

Bedrosian, bununla da kalmayıp hakkında hiçbir bilgi olmayan bir adamın güvenilir bir tarihçi olarak kabul edildiğini söylemesi mantığa sığmamakta ve bunun insanları, gelecek kuşakları kandırmak maksadıyla olduğu insan aklına gelmektedir. Ayrıca Ghewond'un Bagratid ailesinin tutkularını destekleyen birisi olduğunu da itiraf etmektedir. Yine R. Bedrosian *Ghewond'un Tarihi*'ni niteliksiz, doğrudan uzak olduğu “*İncillerini, düşmanlarını, cesaretlendiren Rahipler gördüğünü iddia ediyor. Bu bir kaynaktan ziyade edebi bir araçtır. Diğer din adamları, Ermeni Soyluları ve yazarın kendi gözlemleri, 8. yüzyılın çoğu için ana kaynak gibi görünmektedir.*”² İfadesinden anlaşılmaktadır. Bedrosian'ın iyi bir tarihçi olarak bahsettiği Ghewond için din adamı dememiz daha uygun

¹ Robert Bedrosian, *Ghewond's History*, Long Branch, New Jersey 2006. s. 1.

² Bedrosian, *Ghewond's History*, s. 1.

olacaktır ki; Bedrosian'ın kaleme aldığı Ghewond'un ifadesi şöyledir: “*Hristiyan Ermenilerin başarısızlıkları tamamen kendi günahlarından kaynaklanıyordu, Ama Aynı zamanda Müslüman Arapların da başarısızlıklarıydı.*”³

Ghewond'un Tarihi üzerine yazmış olduğu metnin günümüz insanlığına sağlam bir şekilde ulaşıp ulaşmadığı konusunda şüphelerinin olduğunu dile getiren R. Bedrosian: “*13. Yüzyılın sonları tarihçi Stepannos Orbelean, Sisakan Devlet Tarihinin 7. Bölümünde, Ghewond'un Tarihi'nin bir gahnamak veya prensler listesi içerdiğini, ancak Ghewond'un mevcut metninin olmadığını iddia etti. Son bölümün olmayışı da, özellikle ahlaki açıdan eğitilmiş bir yazar için tuhaf görünüyor*”⁴ yazısından anlaşılmaktadır. Ayrıca Ghewond'un yazılarının günümüze sağlam bir şekilde gelip gelmediği konusunda çelişkileri olan R. Bedrosian Ghewond'un el yazmalarının, “en eksiksiz (M.S. 1902) 13. Yüzyıldan kalmadır ve çoğu kusurlu olan diğer kopyalarının kaynağı gibi görünmektedir” diye bahsetmektedir.

42 Bölümden oluşturulan *Ghewond'un Tarihi*'nin, bölüm başlıklarından ve bölüm özetlerinden yoksun olduğunu belirten R. Bedrosian, içindekiler bölümünü orijinal metnin bir parçası olmadığını söylediği bölüm özetlerinden oluşturmuş ve bölüm özetleriyle birlikte Ghewond'un Metinlerini günümüze aktarmaya çalışmıştır.⁵

³ Bedrosian, *Ghewond's History*, s. 1.

⁴ Bedrosian, *Ghewond's History*, s. 1.

⁵ Bedrosian, *Ghewond's History*, s. 2.

1. Robert Bedrosian'ın Önsözü

[i] Arap egemenliğini anlatan 8. yüzyıl Ermeni tarihinin yegâne yazarı Ghewond'un hayatı hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. 730'lu yıllarda Goght'un köyünde doğduğu, büro eğitimini ve Divin kentinde vardapet (kilise doktoru) derecesini aldığı ve yüzyılın ikinci yarısında öldüğü ileri sürüldü. Tarihçesi takriben 632-788 yılları arasında ve 7. yüzyılın ortalarında Arminiya'ya ait Arap işgallerinin açıklamalarını, Halifelğin Bizans ve Hazarlara karşı mücadele ettiği savaşları, Küçük Asya ve Kafkasya'da Arap kabilelerinin yerleşmesi ve Emeviler'in devrilmesinin yanı sıra Arap vergi politikaları, Ermeni Kilisesi'nin durumu ve Ermeni ve Arap soyluları hakkında bilgiler içermektedir. Ghewond güvenilir bir tarihçi olarak kabul edilir. İlk üç halifenin hükümdarlıkları hariç halifeleri ve hükümdarlık sürelerinin uzunluğunu doğru bir şekilde listeler. Arminiya Doğu İberia/Gürcistan ve Aghuania (Atrpatakan/Azerbaycan) bölgelerini içeren Arminiya adlı yeni oluşturulan idari birimin ostikanlarının veya Müslüman valilerinin isimlerini ve adlarını doğru bir şekilde listeler. Bagratid ailesinin hırslarının bir destekçisiydi ve tarihinin sonundaki baskı bilgisine göre, çalışmalarında kayıtlı olan Smbat Sparapet'in (başkomutanı) oğlu Shapuh Bagratuni'nin himayesinde yazdı.

Ghewond'un Arap istilaları dönemi için ana kaynağı (640-660'lar) 7. yüzyıl tarihçisi Sebeos'du [bkz. Sebeos'un Tarihi, bölüm 30-38]. 8. yüzyılın ilk yarısı için Ghewond eski çağdaşların hesaplarına güveniyordu, ancak yüzyılın ikinci yarısı için kendisi acı bir görgü tanığıydı. Arminiya'da iki başarısız isyanı tetikleyen Arap vergi politikalarının artan sertliğini ve bireysel halifelerin ve valilerinin artan hoşgörüsüzlüğünü anlatıyor (747-750 ve 774-775). Şehit edebiyatı bölüm 40'ın bir bölümü için kaynak olabilir. Bu bölüm, daha sonra Ermeni tarihçilerinin benimseyeceği Ermeni Dönemi'ne (birinci yıl olarak 551/552 tarihli bir sistem) atıfta bulunur. Ancak, Ghewond'un söz konusu şehitliği sağladığı tarih yanlıştır. Ghewond'un iddia ettiği bir başka kaynak -"düşmanın kendisi"- oldukça şüpheli. Bu pasajda (34. bölümde) Ermeni isyancıları henüz yok etmiş olan Arap askerleri, mumlarını, tütsülerini ve İncillerini düşmanlarını cesaretlendiren rahipler gördüğünü iddia ediyor. Bu bir kaynaktan ziyade edebi bir araçtır. Diğer din adamları, Ermeni soyluları ve yazarın kendi gözlemleri, 8. yüzyılın çoğu için ana kaynak gibi görünmektedir. İncil, Ghewond'a hayatı boyunca ve tarihi boyunca açık bir ilham kaynağıydı. Yazarımız, tüm felaketleri Tanrı'nın intikamına bağlayan kaderci ve ahlâkçıydı. İster Arap efendilerine meydan okuyan Ermeni

efendileri ve köylüleri olsun, ister de bu dönemde Ermeni Kilisesi'ne meydan okuyan put kırıcı paulician bağnazlar ("günahkârlığın oğulları") olsun sonuç olarak, isyancılara sempati duymuyordu. Ghewond'un ifadesine göre, Hristiyan Ermenilerin başarısızlıkları tamamen kendi günahlarından kaynaklanıyordu, ama aynı zamanda Müslüman Arapların da başarısızlıklarıydı. Ghewond'un dünya görüşü sürekli olarak olumsuzdur, muhtemelen kronikleştiği dönemin acımasızlığının bir yansımasıdır.

[ii] Ghewond'un metninin bize sağlam bir şekilde ulaşip ulaşmadığı sorusu var. Bazı ortaçağ tarihçilerinin sağladığı başlıklar, bu çalışmanın kesin olmasa da, Peygamber Muhammed'in yaşamının bir ifadesiyle başladığını ima edebilir. 13. yüzyılın sonları tarihçi Stepannos Orbelean, Sisakan Devlet Tarihinin 7. bölümünde, *Ghewond'un Tarihi*'nin bir gahnamak veya prensler listesi içerdiğini, ancak Ghewond'un mevcut metninin olmadığını iddia etti. Son bölümün olmayışı da, özellikle ahlaki açıdan eğitilmiş bir yazar için tuhaf görünüyor. Muhtemelen eksik kısımlara ek olarak, Ghewond'un metni, Halife II. Ömer ile İmparator III. Leo arasındaki uzun yazışmayı içeren bir bölüm (bölüm 13-14) kazanmış olabilir, âlimler bugün daha sonraki bir eklenti olarak görüyorlar. Ghewond'un metninin en ayrıntılı çalışması, baba Nerse Akinean'ın Ghewond Eretspatmagiri [The Historian Ghewond the Priest] (Viyana, 1930; ayrıca Hande'nin Amsoreay dergisinde vols). Çalışmasının kasıtlı olarak kışkırtıcı bir bölümünde Akinean, Ghewond ve başka bir tarihçi olan Movse'nin Xorenatsi'nin bir ve aynı kişi olduğunu öne sürdü. Bununla birlikte, kelime bilgisi, üslubu ve dünya görüşü -diğer faktörlerin yanı sıra- bunu dışlar ve Akinean'ın önerisi akademisyenler arasında hiçbir destek bulmamıştır.

Ghewond'un Tarihi'nin hayatta kalan on dört el yazmasının sekizi Arminiya'nın Erivan kentindeki Matenadaran'da bulunuyor. En eski ve en eksiksiz olanı (M.S. 1902) 13. yüzyıldan kalmadır ve çoğu kusurlu olan diğer kopyaların kaynağı gibi görünmektedir. Klasik Ermeni metninin ilk basımı, 17. yüzyıl el yazmasına dayanarak K. V. Shahnazarean (Paris, 1857) tarafından yapılmıştır. K. Ezean tarafından daha iyi bir baskı hazırlandı ve S. Malxasean (St. Petersburg, 1887) tarafından yayımlandı. Çeviriler Fransızcaya Shahnazarean/Chahnazarean (Paris, 1856); Rusçaya K. Patkanean (St. Petersburg, 1862); ve modern Ermeniceye Aram Ter-Ghewondyan (Erivan, 1982) tarafından yapılmıştır. İngilizce çevirisi ve 13-14. Bölümlerin bilimsel yorumları A. Jeffery [Ghewond'un II. Ömer ve III. Leo arasındaki yazışma metni], Harvard Teolojik İnceleme, 37 (1944), s. 269-332]

tarafından yayınlanmıştır. İlk tam İngilizce çeviri [Lewond'un tarihi, Ermenilerin Eminent Vardapet'i] baba Zaven Arzoumanian (Philadelphia,1982) tarafından basıldı ve bir giriş, değerli notlar ve bir harita içeriyordu. Aşağıdaki çevirimiz Klasik Ezian/Malxasean Ermeni metinlerinden (St. Petersburg, 1887, ikinci baskı) yapıldı ve 13-14. bölümleri içermiyor.

7-8. Yüzyılların tarihi için bakınız: C. Toumanoff'un "Arminiya ve Gürcistan" adlı makalesi [Bölüm XIV The Cambridge Ortaçağ Tarihi, vol. IV, Bizans İmparatorluğu, bölüm 1, (Cambridge, 1966), ss. 593-637] ; N. G. Garsoian, "Arap İstilaları ve Bagratuni'nin Yükselişi (640-884)", Eskiden Günümüze Ermeni Halkı, vol. I, R. G. Hovannisian, ed. (N. Y. , 1997); ve A. Ter-Ghewondyan, Bagratid Arminiya'daki Arap Emirlikleri (Lizbon, 1976) N. G. Garsoian tarafından çevrildi. Paulistler hakkında N. G. Garsoian'a bakınız, Paulician Heresy (Paris, 1967); V. Nersessian, Tondrakian Hareketi (Londra, 1987), bölüm 3 ve S. Dadoyan, Fatımi Ermenileri (Leiden, 1997), ikinci bölüm. Matti Moosa'nın Kızıl Kürtlerin İnançlarındaki Ermeni Elementleri, Pavlusyalıların ve Soydaşlarının Büyüleyici Tarihi, bu web sitesinin başka bir sayfasında mevcuttur. R. H. Hewsen, Arminiya, Tarihsel Atlası (Şikago, 2000) ss. 104-107'deki haritalar ve beraberindeki metinler de değerlidir. Sonra epik edebiyat, Ermeni Sasun David'i ve John Mamikonian'ın Taron Tarihi ve Bizanslı Digenes Akrites'i kapsıyor, belki de bu dönemi yansıtan materyal içeriyor.

Burada kullanılan harf çevirisi, LOC'un kh yerine ju Ermeni alfabesinin on üçüncü karakterinin yerine geçen yeni Ermeni Kongre Kütüphanesi sisteminin bir modifikasyonudur. Aksi halde karakterin üstündeki veya altındaki aksan izleri ortadan kaldıran ve karakterin sağına tek veya çift tırnak işareti koyan LOC çevirisini takip ederiz. LOC romanizasyonunda, alfabenin yedinci karakteri (t) e', sekizinci (p) e", yirmi sekizinci (n) r' ve otuz sekizinci (o)' görünür.

2. Sayfalandırma Üzerine Bir Not

Bu çevrimiçi metinlerin basılı yayınları, sayfa numarasını sayfanın üstünde gösterir. Sağ kenarda Klasik Ermeni (grabar) metninin sayfalandırılması da verilmiştir. Çevrimiçi metinler için aşağıdaki değişiklikleri yaptık: Basılı İngilizce basımların sayfa sayısı (Ermeni geleneğinin kaynakları) metin içinde köşeli parantez içinde görünür. Örneğin [101] bu metin 101. sayfada, [102] bu metin 102. sayfada olacaktır. Grabar sayfalaması aşağıdaki gibidir. Bu cümle, Klasik Ermeni metninin 91. sayfasında bulunan bilgilere [g91] ve bundan sonra

sayfa 92’deki bilgilere karşılık gelir. Diğer bir deyişle, Klasik Ermeni metin sınırlayıcıları [gnn] sayfanın altını gösterir.

Robert Bedrosian

Long Branch, New Jersey 2006

BÖLÜM 1

1.TRANSKRİPSİYON VE NOTLANDIRMA

1.1. İlk halifeler; Yahudiye ve Suriye'nin Arap Fetihleri; Bizans İmparatorluğu ile Mücadele

[1] Öncelikle Emîrû'l-Mü'minîn⁶ [Sadık Komutanlar] denilenleri tartışacağız. Muhammed (Mehmet) [570-632] takriben yirmi yıl boyunca güç kullandıktan sonra öldü.⁷ Tanrı'nın hoşuna giden Bizans İmparatoru Heraclius'un [610-641] [saltanatının] on birinci yılında, sahte Sûfî⁸ [Muhammed]'in varisi olarak, Ebu Bekir [632-634], Ömer [634-644] ve Osman [644-656] otuz sekiz yıl hükümdarlık yaptı. Tanrılı Heraclius yaşadığı sürece, [Araplar] Yahudiye'ye⁹ karşı baskın yapmaya cesaret edemediler, çünkü [Heraclius'un] cesaretle ilgili itibarı yaygındı ve onları korkuttu. Böylece [Heraclius], Yahudiye ve Asorestan'ın¹⁰ yönetimini yaşamının sonuna kadar muhafaza etti.¹¹

Herakleios'un oğlu [III. Konstantin, 613-641] babasının yerine [g3] hükmetmeye başladıktan sonra, Tanrı kötü niyetli erkeklerin ruhlarını uyandırdı, böylece onlar aracılığıyla Hristiyanların kanı intikamla dökülecekti, çünkü günah işlemiştik Rab Tanrı'dan önce. [Araplar] Konstantin ülkesine, Yahudiye ve Asorestan'a karşı tugaylar ve büyük miktarda

⁶ Mustafa Fayda, "Emîrû'l-Mü'minîn", *DİA*, c. 11, 1995, s. 156-157.

⁷ Hz. Muhammed (s.a.v.)'den önce farklı şeylere ve farklı dinlere inanan, onun çağrısı ve elçiliği ile Müslüman olup İslâm dinini seçen herkesin, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vefat etmesi, tüm İslâm âlemini ve Müslüman olanları derbeder etmiş, şaşkına uğratmıştır. Bu durumda Hz. Ömer (r.a.) ne yapacağını, ne edeceğini bilemeyip onun ölmediğini ve yaşadığını dillendirmiş, Hz Ebubekir (r.a) ise "Ey insanlar! Muhammed'e tapan varsa bilsin ki Muhammed ölmüştür, Allah'a tapanlar ise O'nun ölümsüz olduğunu unutmasınlar" diyerek Âl-i İmrân 3/144. ayetini örnek göstererek mealen Hz. Muhammed (s.a.v.)'nin de, ondan önceki gelen peygamberler gibi öldüğünü söylemiştir. Ardından en önce Hz. Ömer (r.a.) ve tüm İslâm dinini seçenlerin akıl ve mantık yolunda kendilerine getirmiştir. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, İstanbul 1979, s. 3; İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik el- Himyeri, *es- Sîretü'n Nebevviye*, (thk. Mustafa es- Sakkâ-İbrahim el- Ebyârî- Abdülhâfız Şelebî), IV, Beyrut ts, s. 305-306, 316; İbn Sa'd, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *et- Tabakâtü'l- Kübrâ*, II, Beyrut ts. (Dârus-Sâdır) s. 266-272; Belâzurî, Ebû'l- Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbü'l- Eşraf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963, s. 565-566.

⁸ Sûfî "Allah katında ve O'na ibadette ilk sırada olduklarını ifade için" kullanılmaktadır. Reşat Öngören, "Sûfî", *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 471-472.

⁹ Yahudiye: "Sinoptik İnciller'e göre Hz. İsa'nın asıl memleketi Galilee, Yuhanna'ya göre Yahudiye'dir." Ömer Faruk Harman, "İncil", *DİA*, c. 22, İstanbul 2000, s. 270-276.

¹⁰ Asorestan: "Sasani Babil eyaletinin adı" G. Widengren, "Äsōristān," *Encyclopædia Iranica*, II / 8, s. 785-786.

¹¹ Aslında Heraclius'un krallığını yaptığı, Büyük Roma İmparatorluğu'nun içinde olan bu bölgede, 330-1450 yılları arasında Sasani İmparatorluğu ile büyük bir mücadele halindeydiler. Detaylı bilgi için bkz. Ali Cevat, *el- Mufassa fî Tarihi* - Arab Kable'l- İslâm, I-X, Beyrut 1993, II, s. 626.

askerlerini oluşturmaya başladılar, yasa getiricilerinin karaçayır komutasına destek verdiler, “Ükelere karşı çıkın ve onları kendi egemenliğinize sokun, çünkü dünyanın büyük bir kısmı zevkimiz için bize verildi. Ükelerin seçkinlerinden et yiyin ve kudretli kanı için.” Yahudiler destekçileri ve liderleriydi, Madiam’daki kampa gittiler ve onlara şunları söylediler: “Tanrı İbrahim’e dünyanın sakinlerini [ona] hizmette teslim edeceğine söz verdi; biz de onun vârisinin varisleri ve oğullarıyız. Kötülüğümüzden dolayı, Tanrı bizden tiksindi ve krallık asasını bizden kaldırdı, bizi köleliğin köleliğine maruz bıraktı. Ama siz de İbrahim’in çocukları ve patriğin oğullarısınız. Bizimle ayağa kalkın ve bizi Bizans imparatoruna hizmetten kurtarın ve birlikte ülkemizi zapt edelim.” [Araplar] bunu daha fazla duymaya cesaretlendirildiler ve Yahudiye’ye karşı çıktılar.

Yahudiye’deki komutana [g4] yazan Bizans imparatoruna haber ulaştı: “Saracenlerin¹² ortaya çıktığını ve Yahudiye ve Asorestan’a saldırdıklarını duydum. Birliklerinizi toplayın, onlara karşı savaşın ve onları engelleyin, böylece kılıç ve ölüm getirerek ülkemize akınlarıyla yayılamazlar. Şimdi zırhını giy ve askerlerini düzenle.” [General], imparatorluk emri aldığı anda, onun yetkisi altındaki askeri komutanlara, nerede olurlarsa olsunlar, kendisine ulaşmalarını yazdı. Çabucak gelip, bir araya geldiklerinde, güçlenen ve onlara karşı gelen yağmacıların önüne çıkan güçlü bir ordu kurdular. Şimdi [iki taraf] birbirlerini Arabistan Kayası olarak adlandırılan yerin sınırlarında karşıladı. [Bizanslılar] ile Madiam¹³ ordusunun hesaplanamayan deve ve at sayıları, çekirge sürüsü kadar sayısız engin kalabalığını gördüler. Sonra Bizans birlikleri büyük bir cehalet sergilediler, çünkü ordunun malzemelerini açık bir mesafede kendilerinden uzak tuttular. Ve atlarını kampta bırakarak, [Araplar] aleyhinde yürüyerek, zırhlı bir savaş yapmak için öne çıktılar. Güneşin sıcağından, sıcak kayalardan ve kumdan ve de silahlarının ağırlığından tükenmiş olarak, düşman üzerine saldırdılar. [Grabarın sonu (Klasik Ermeni) metin sayfa 5; bundan sonra, örneğin, g5 olarak gösterilmiştir.]

¹² Saracen: Haçlı Bizans İmparatorluğu Döneminde, Haçlı ordusu askerlerinin mücadeleleri sırasında, İslâm ordusu askerlerine verdikleri isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Arif Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 260.

¹³ Madiam (Medyen): “Medyen şehri, Suriye’yi Yemen’e ve Mısır’ı İran körfezine bağlayan iki işlek ticaret yolunun kavşak noktasında bulunuyordu. Bunların birincisi aynı zamanda kuzey-güney yönündeki ana hac yolu idi ve Medyen, Eyle’den Medine’ye gelen hac güzergâhındaki ikinci konak yeridir.” Ömer Faruk Harman, “Medyen”, *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 346-348.

Kendilerini dinlendiren [Araplar] hızlı bir şekilde onların dağlarının üzerine sıçradılar ve saldırdılar, Bizans birliklerine çok darbe yaptılar ve genellikle onların birçoğunu öldürdüler, sağ kalanları kaçtılar, Bizans kampına doğru onları kovaladılar.

Daha sonra İsmaililer¹⁴ yağmalanan Bizans hazineleriyle yüklenip ve kılıçlarına şehit düşmüşleri soyduktan sonra, kendi topraklarına neşe içinde geri döndüler.¹⁵ Bundan sonra, kutsanmış Kudüs şehrinin topraklarını ve ülkelerini vergilendirme altına alan Yahudiye ve Asortan'a hükmediyorlardı. Böylece, o zamandan beri, Yahudiye ve Asorik, Bizans imparatoruna vergi ödemekten vazgeçtiler, çünkü Bizans ordusu İsmaililere karşı koyamadı. Ve böylece İsmail Yahudiye'ye hükmetmeye geldi.¹⁶

1.2. İran ile Savaş ve İran'ın Yenilgisi; Ermenistan'a İlk Saldırıları; Bizans Generali Procopius ve Prens Teodoros Rshtunik Arasındaki Çatışma; Arap Başarıları ve Arapların Geri Çekilmesi

[2] Bir yıl sonra [Araplar] İran'ın şahına karşı küstahça düşman oldular. Çok sayıda birlik topladılar ve adı III. Yezdigirt [632-651] olan, Xosrov'un torunu İran'ın şahıyla karşılaştılar [II, 590, 591-628]. Yezdigirt, askerlerini [g6] savaşmak için bir araya getirdi, ancak onlara karşı koyamadı. [Araplar] [İran] birliklerine saldırdılar, kılıçlarıyla onları yerle bir ettiler ve şahı vurup öldürdüler. Bununla birlikte, 481 yıl süren, İranlıların Krallığı¹⁷ sona

¹⁴ İsmaililer: "Ortaçağ'da Suriye'deki Nizârî İsmâilîler için kullanılan aşağılayıcı bir isim," Haşîşîyye olarak da bilinen İsmâilîler burada Müslümanlar için kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Haşîşîyye", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 418-419.

¹⁵ O dönemde Müslümanları yönetmekte olan Hz. Ömer (r.a.)'a adaleti ve yönetim anlayışı karşısında, kutsal bölgede bulunan Kudüs şehrinin ileri gelenleri ve komutanları ile kan dökülmeden Hz. Ömer (r.a.)'ın yönetimi altına girmeye karar verip şehrin teslim sözleşmesini imzaladılar (H.16 / 637). Ayrıntılı bilgi için bkz. Halife b. Hayyat, Ebû Amr eş-Şeybânî, *Tarih*, (thk. Zühreyl Zekkâr), Beyrut 1993, s. 93; Belâzürî, Ebûl- Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Futûhu'l- Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tübbâ- Ömer Enis et- Tübbâ), Beyrut 1987, s. 188-199; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el- Kâmil fi't- Tarih*, II, Beyrut 1986, s. 347-350.

¹⁶ Şehrin teslimi için yapılan bu sözleşmede Hz. Ömer (r.a.); "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu sözleşme, Müminler'in Emîri ve Allah'ın kulu Ömer (r.a.) tarafından Eyle halkına verilen bir emandır. Onların canlarına, mallarına, kiliselerine, haçlarına, hastalarına ve bütün fertlerine verilen bir teminattır. Onların kiliseleri mesken yapılmayacak ve yıkılmayacaktır. İçindeki kutsal eşyaya dokunulmayacaktır kimse dinî inanışından dolayı zorlanmayacak, kimseye asla zarar verilmeyecektir. Buna karşılık Eyle halkı da diğer şehirlerin halkı gibi cizye verecektir. Orada bulunan Rumlar çıkarılacak, fakat gidecekleri yere kadar onların güvenlikleri sağlanacaktır. Çıkmak isteyenler ise Eyle halkı gibi cizye verecektir. Burada kalıp hasadını almak isteyen de hasadını alacak, malını satmak isteyen gerekli kolaylık gösterilecektir." Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l Ümem ve'l-Mülük*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), III, Beyrut ts. (Dârü's-Süveydân), s. 609-610.

¹⁷ İran Krallığı: "226-651 yılları arasında hüküm süren bir İran hânedanı." Esko Naskali, "Sâsânîler", *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 174-176.

erdi.¹⁸ İsmaililer ülkeyi yağmaladı, kraliyet hazinesi ve [yağmayı] kendi topraklarına götürdü. Büyük bir birlik, Ermenilerin topraklarına İran tarafından akın etmeye başladı ve Mark ve Goghtn'ın ilçelerini ve Nahcivan (Naxjawan), (dastakert)¹⁹ köyünü ele geçirdi. Birçok asker kılıçlarla öldürüldü; esir edilen diğer kadınlar ve çocuklar, Jugha'nın²⁰ sığıyerinden Aras (Erasx) Nehri karşısına geçirildi. Ordu daha sonra iki parçaya bölündü, bir kısmı esirleri kendi topraklarına taşıdı ve diğer tugay, Bazudzor²¹ sınırlarının yakınında, Kogovit bölgesinde kamplanmış olan Procopius adlı Bizans komutanına karşı Artaz bölgesinden saldırdı. Mardutsay Rshtunik kabilesinin Prensi Teodorus'u, Procopius'u "yağmacı İsmaili birlikleri ortaya çıktı ve bize karşı geliyor" diye uyardı.

Fakat Procopius, inancını savaşın sonucunu belirleyen Tanrı'ya değil askerlerinin kalabalığına bağladı, Ermenilerin prensine hiçbir cevap yazmadı. Ermenilerin topraklarının tahribatından ve [g7] komutanın tembelliğinden hırçınlaşan [Teodoros Rshtunik²²] sabırsızlıkla [Procopius]'a iki ve üç kez yazdı. [Onun huzurunda olan] Prens'e sinirlenen Komutan [Procopius], [Teodorus]'a elinde tuttuğu asayı attı. [Teodorus] onu bıraktı, üzüldü ve derhal otoritesinin altındaki kuvvetlere "İsmaililere karşı silahlanıp gitmelerini" emretti. Askerler atlarına bindiler ve geçitlerin zirvelerini tuttukları, [Arapları] pusuya düşürmeyi bekledikleri Eghbark adındaki bir tepeye gittiler. Birçoğunu çevirdiler, düşenlerden ganimet aldılar ve [Bizans] komutandan ayrılarak Garhni bölgesine gittiler. Sonra Procopius, kendi birliklerine düşmana karşı savaşma emri verdi. İsmaililerin ordusu onlara karşı hücum ederek, Bizans ordusunun büyük bir çoğunluğunu tahrip etti. Hayatta kalanlar kaçmaya

¹⁸ İslâm ordusu savaşmamak için Sasani İmparatorluğuna elçi göndererek Müslüman olmaya davet eder. Kral bu daveti, Arapların kendisine nankörlük yaptıklarını söyleyerek onları savaşla tehdit eder. Bu toplantıda Sasanilerin Araplara olan muamelesini çok iyi bilen Muğire b. Zurâre sözlerine şu şekilde başlar: "*Ey hükümdar! Hakkımızda söyledikleriniz doğru değil. Sizin idarenizdeyken biz çok kötü şartlar altında yaşadık. Açlığımız bir başka açlıktı. Gıdamız böceklerden müteşekkildi. Evimiz kuru topraktı, deve ve koyun tüylerinden dokuduklarımızı giyerdik. Dinimiz ise, birbirimizi öldürmek, insanları birbirine düşürmektir. Bugün, Allah bize Rasûlü'nü gönderdi. O, bizi İslâm'a davet etti...*" Daha sonra ise barış görüşmelerinden bir türlü sonuç alamayan Müslümanlar elçi göndermeye devam etti. Halkın büyük çoğunluğu İslâm'a yönelmeyi tercih ederek Müslümanların egemenliği altına giriyorlardı ya da kaçıyorlardı. Söz konusu Sasanilerin Kralı Yazdigird de Hulvan'a kaçmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, c. 2, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 117-123.

¹⁹ Dastakert: Ermenistan'ın en güney eyaleti olan Syunik-Marz'da bulunan kasabadır. Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, Yerevan 2017, s. 7.

²⁰ Jugha: "Nahçıvan'a bağlı diyar." Armenia Parliamentary Group, *The Destruction of Jugha and the Entire Armenian Cultural Heritage in Nakhijevan*, 2010, s. 19-46.

²¹ Bazudzor: Ortaçağ Döneminde, Ermenistan sınırları içerisinde, Kogovit bölgesinde yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bedrosian, *Ghewond's History*, s.10.

²² Ermeni Birlik Komutanı. Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. 1-11, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1960-1970, s. 53; ayrıca detaylı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 69-73.

başladılar ve [Araplar] onları kamplarına sürdüler ve sonra dinlenmek için kendi kamplarına geri döndüler. [Araplar], İsmaililerin 10.000'den az askeri varken, 60.000'den fazla Bizans askerinin [orada bulunduğunu] söylediler. Ertesi gün, ordugâhta depoladıkları ve yağmalanan ganimeti toplayan [Arap ordusu] kendi topraklarına geri döndü.

İsmaili Halifeleri Ebu Bekir, Osman ve Ömer'in yirmi ikinci yılında bu olay meydana geldi. Sonraki üç yıl boyunca Ermenilerin ülkesine karşı gelmeyi durdurdular. Bununla birlikte, yönetimlerinin yirmi altıncı yılında, bir kez daha Ermenilerin topraklarına çok büyük bir güçle saldırdılar [g8].

1.3. Arap Ordularının Geri Dönüşü ve Ermenistan'daki Başarıları; Bir Başka Geri Çekilme; On Yıl Aradan Sonra Araplar Tekrar Saldırır, Köle ve Ganimet Alır ve İki Yıl Daha Geri Çekilirler

[3] Heraklius'un torunu olan Bizans imparatoru Konstantin'in ikinci yılında, yağmacıların ortaya çıktıkları ve Ermeni ülkesine karşı geldikleri haberleri Prens Teodoros'a ulaştı.²³ Askerlerini aldı ve Dzora geçidinde boğazı ele geçirmek istedi, ama düşman kanatlı yılanların hızıyla saldırdığı için [Arap ordusundan] önce oraya gidemedi. Böylece Ermeni kuvvetlerini geride bıraktılar ve başkent Divin'e²⁴ gittiler. Şehri savaşan erkeklerden mahrum buldular, çünkü hepsi Prens Teodoros ile gitmişti. Orada karşılaştıkları tek şey kadınlar, çocuklar ve asker olmayan diğer insanlardı. Şehre karşı geldiler ve kaleyi hızla aldılar.²⁵ Buldukları erkekleri öldürdüler ve kadınları ve çocukları esir aldılar, yaklaşık 35.000 kişi.

²³ Müslümanların yağmacılık olarak nitelendirilen bu ilk akınlarının asıl amacı kısa süreliğine bir gelir kazanmak olmadığı asıl gerçektir. Ne kadar da bölgenin bitki örtüsü çiftçilik ve hayvan yetiştirmeye elverişli olarak gelişmesi Müslümanlar için cazip görünse de bu dikkat çekici bir özellik değildi. Dahası ticaret yollarına bölgenin yakınlığı bile pek yarar sağlamıyordu. Bu nedenle Müslümanların hâkimiyeti altında olan Mezopotamya'yı bu bölgeyle bağdaştırma istekleri ilk hedef olarak göze çarpmaktadır. Walter, E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, (Çev. Mehmet Özey), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s. 277.

²⁴ "Ermeniye'nin hükümet konağının merkez şehri olan *Debîl* (Dvin, Divin, Duin, Dovin, Tuin, Tovin) Azarbaycan'ın başkenti Erdebil'den daha büyüktü. Kilisenin hemen yanında yer alan camisi ve pazarlarıyla dikkat çeken bu başkentte halkın geneli Hristiyan Ermeni olmasına rağmen Müslümanlara ait ibadet yerleri de görmek mümkündü." Köse, *Sâcoğulları*, s. 49.

²⁵ "Bu fetihler sayesinde Doğu Roma'nın bölgeye müdahalesi zorlaştırılmış ve Doğu Roma'ya karşı sınır güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Müslümanların hoşgörüsü politikası zamanla bölge halkını Doğu Roma'dan koparmaya başlayacaktı. Öyle ki Ermeniler Doğu Roma'nın tehditlerinden artık korkmuyor, hatta onların tekliflerini reddetme cesaretini bile gösterebiliyorlardı." Daha fazla bilgi için bkz. Ali İpek, *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler (Makaleler)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015, s. 13.

Söylesene, kim bu felaketlerin acımasızlığına layık bir şekilde ağlayabiliyor? Onlar her yerde meydana geldi. Paganların girmeye layık olmadığı kutsal kiliseler ayrıldı, yıkıldı ve kâfirlerin tiksindirici ayaklarının altında çiğnendi. Rahipler, yardımcı papazlar ve inananlar, küstah ve merhametsiz düşman tarafından katledildi. Hiç sıkıntı yaşamamış olan narin kadınlar, kırbaçlandılar ve kendilerini bekleyen akıbet için feryat ederek meydana sürüklendiler. Benzer şekilde, tutsakların çoğunluğu oğulları ve kızlarıyla birlikte aynı felaket içindeydiler, inliyor ve iç çekiyorlardı. Kimin ağıt yakmaya daha layık olduğunu, kâfirlerin kılıcı tarafından öldürülenleri ya da ele geçirilecek ve alınacak oğulları ve kızları, Tanrı'nın inancından ve ruhsal ve ilahi yüceltilmesinden yabancılaştırılacaklarını bilmiyorlardı. Birçoğunun üzerine düşen kan dökülmüş cesetlerin acınası görünüşüne ağlayan ve yas tutan birçok kişi olmasına rağmen, [kurtulanlar] cesetleri toplayacak ve gömecek durumda değildi. [Bu duruma] ne kadar uygun olursa peygamberin ağıtı var: “Ey Tanrılar, kâfirler mirasınıza girdiler; kutsal tapınağınızı kirlittiler. Hizmetkârınızın bedenlerini havanın kuşlarına, azizlerin etini yeryüzünün hayvanlarına verdiler. Ve orada onları gömmek için hiç kimse yoktu.” (Bakınız; Zebur (Davud'un İlahileri) 79: 1-3). Yahudiye'nin daha önce tecrübe ettiği bütün bu felaketler, şimdi bize musallat oldu.

Ermenilerin lortlarla²⁶ birlik olması (Naxarars) ve Prens [Teodoros Rshtuni] onlara karşı gelen yağmacıların şiddetini görmesinden dolayı, karar vermeleri güçleşti ve yağmalayan düşmana saldıramadılar. Kadınlarını ve çocuklarını esaret altında bıraktıklarını görmelerine rağmen, [Ermeni birlikleri] direniş gösteremediler, çünkü sayıca azdılar. Aksine, sadece kadınları ve çocukları için hıçkırığa hıçkırığa, ağıt yakarak ve üzülerek oturdular. Hagareneler²⁷, tutsakları Suriye'ye taşıdılar ve on yıl boyunca Ermenilerin ülkesine karşı gelmeyi bıraktılar.

²⁶ Lort: Ortaçağ Avrupa Tarihinde, soyluluğun bir üst sınıfı olarak tanımlanmaktadır “ve eski Ermeni kaynaklarında *naxarar* adıyla ifade ediliyordu. Burhan Oğuz, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri*, c. 2, Simurg 1997, s. 32.

²⁷ Hagareneler: “Batılılar tarafından Araplar'ı ve genel olarak müslümanları tanımlamak amacıyla kullanılan isim.” Cengiz Tomar “Sarasinler”, *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 116-117.

[4] Ancak, yönetimlerinin otuz altıncı yılında, bir güç topladılar ve yine Ermenilerin topraklarına saldırdılar. [Bu seferin] liderleri Osman²⁸ ve Ukbe²⁹ idi. Arminiya sınırlarına ulaştıklarında üç cepheye ayrıldılar ve saldırmaya başladılar. Bir cephesi, Vaspurakan³⁰ toprakları üzerinden geçti ve Nahçıvan (Naxjawan) şehrine kadar kasaba ve kaleleri ele geçirdi. Bir başka cephe Taron'dan geçti ve üçüncü cephe Kogovit'e ulaştı ve Artsap kalesini kuşattı. Kaleye bir giriş bularak, gece gizlice içeri girdiler. Korumaları uyurken buldular ve böylece bu kaleyi aldılar. Orada karşılaştıkları adamları bağladılar. Sonra kadınlarla çok kötü iğrenç bir ilişkide bulunarak önemsizce zevklerini aldılar. Fakat her şeyi gören Tanrı, adına inananları görmezden gelmediği için [Ermenilere] merhamet etti. Kötülüğün intikamı olarak [Araplar] dövülmüş, aslan gibi kükreyen, altı yüz silahlı adam alan ve hızla oraya gelen yağmacılara karşı çıkan Prens Teodoros'u gönderdi. [Kale]'de aniden ortaya çıkan [Teodoros ve askerleri] yaklaşık 3.000 düşmanı öldürdüler, bağlı [askerleri] kurtardılar, birkaç kurtulanı takip ettiler ve esirleri geri getirdiler [g11]. Sonra düşmanın yağma ve ganimetlerini toplayarak düşmanlarından intikam almak isteyen Tanrı'yı yücelterek neşeyle geri döndüler. Daha önce anlattığım [ordunun diğer cephesi], ganimet ve esirlerini aldı ve Suriye topraklarına gitti. Bundan sonra iki yıl boyunca [hücum etmeyi] durdular.³¹

²⁸ Ghewond'un aksine "İki Şeyh'in Âişe'den rivayet ettikleri üzere, "Resûrullah (sav) elbiselerini toplarken içeri Osmân girdi. Bunun üzerine Resûrullah (sav), 'Kendisinden meleklerin bile hayâ ettiği bir adamın önünde ben nasıl olur da hayâ etmem?' dedi." Ayrıntılı bilgi için bkz. Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, (Çev. O. Özatağ), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 163.

²⁹ Ukbe: "Ebû Vehb el-Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt el-Ümevî el-Kureşî (ö. 61/680-81)" Mehmet Efendioğlu, "Velîd b. Ukbe", *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 35-36.

³⁰ Vaspurakan: Van Gölü Bölgesinde Ortaçağ zamanında bir krallıktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 86.

³¹ İslâm kaynaklarına göre; Teodoros Rshtuni ansızın düzenlediği baskınla, Arzap kalesinde olan Müslümanlara büyük bir facia yaşatmıştır. Vahşi bir katliam olarak nitelendirebileceğimiz, 3.000 kadar Müslümanı şehit etmiş çok azı hayatını kurtarabilmiştir. Bununla da kalmayan Teodoros, Müslümanlardan gasp ettiği, Arap Soylu Atlardan 100 adedini II. Konstantin'e göndermiş ve bu ihtişamlı hediyelerden dolayı da İmparator II. Konstantin, Teodoros'u övgülerle yücelterek anmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faiz Necîp, İskender, *el-Müslimûn ve'l Bızanıyyûn ve'l-Ermen fî Zav'i Kitaâbâti'l-Müerrib el-Ermeni el-Muasır "Sebêos"*, İskenderiye, 1993, s. 43-44.

Dönemleri boyunca böylesine kötü günahları işleyen İsmaililerin prensleri Ebû Bekir³², Ömer³³ ve Osman³⁴ öldü.

1.4. Halife Muâviye (661-680) ve Ermeni Yaylaları Üzerindeki Olaylar; Rshtunik, Bagratunis ve Mamikonian'ın Rolü; Halife I. Yezit (680-683) ve Abdülmelik (685-705) Hükümdarlığı; Araplar Arasında Savaş; Hazarlar'ın Kafkasya'ya Saldırısı Yağma ve Ayrılışları

Onların yerine, Muâviye on dokuz yıl dört ay [661-680] boyunca yetki aldı ve sonra öldü. [Şimdi] [Muâviye] döneminde yaşayan Prens Grigor'u³⁵, Ermenilerin topraklarında meydana gelen olayları ve prenslerin ölümlerini [açıklayacağız].

Taciklerin³⁶ halifesi [Araplar], Heraclius'un torunu İmparator II. Konstans'ın [641-668] saltanatının yirmi beşinci yılı olan [Muâviye]³⁷ saltanatının ilk yılında Ermenilerin

³² Hz. Ebû Bekir (r.a.) 632 ve 661 yılları arasında ki halifeliği döneminde insan haklarına ne denli saygılı olduğu şu sözlerinden anlamamak imkânsızdır; “Size on şey tavsiye edeceğim ki, bunlara uyunuz: Hainlik yapmayınız. Vefasızlık etmeyiniz. Haddi aşmayınız. Kimsenin uzuvlarını kesmeyiniz. Çocukları, kadınları ve ihtiyarları öldürmeyiniz. Hurma ağaçlarını kesip yakmayınız. Koyun, inek ve deve gibi hayvanları gıdadan başka bir maksat için kesmeyiniz. Yolda Manastırlara çekilmiş adamlara rastlayacaksınız, onları kendi hallerine bırakınız.” Vâkîdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitabu'r-Ridde*, (thk. Yahya el-Cebûrî), Beyrut 1984, s.70-71; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), c. 3, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân), s. 226-227; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630-1332), *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, Beyrut 1986, s. 226-227.

³³ İslâm tarihinin ikinci büyük halifesi olan Hz. Ömer (r.a.) 634 ila 644 yılları arasında yönettiği halka karşı büyük bir şefkat göstermiş ve atadığı valilere de bu konuda Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi de uyardığı gibi uyarmıştır. Uyarısında şöyle; “Allah katında idarecilerin en mesudu, varlığı ile idare ettikleri saadete eren kimsedir. İdarecilerin en kötüsü ise yönettiklerinin şikâyetine sebep olan kimsedir. Kötülük etmekten ve dalâlete düşmekten son derece sakın” demiştir. Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, (thk. Kusey Muhibbuddin el-Hatîb), Kahire 1396, s.16.

³⁴ Hz. Osman (r.a.) 644 ile 656 yılları arasında halifelik yapmış ve Ermenilerin bulunduğu bölgeye Velîd b. Ukbe Ebî Muayt vali olarak atamıştır. Ermeniyeye halkı, daha önceki yapılan antlaşmalara uymaması nedeniyle bölgeye sefer düzenleme emri veren Hz. Osman (r.a.) bu bölgeyi kontrol altına alarak hâkimiyeti altına almıştır. Köse, *Sâcoğulları*, s. 65.

³⁵ Prens Grigor Mamikonian 'ın ölümü: “682 yılına gelindiğinde hilafet yönetimindeki çalkantılar Ermeni, Gürcü ve Albanyalıları isyana sevk etti. 3 yıl süren bu ayaklanma Hazarların Gürcistan akınlarıyla son buldu ve Grigor Mamigonyan bu mücadelede öldü.” Köse, *Sâcoğulları*, s.74.

³⁶ Tacik diye hitap edilen tarihte birçok kavim olmuştur. İlk önceleri Araplar için kullanılırken sonralarda ise Acemler için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Türkoğlu, “Tacikler”, *DİA*, c. 39, İstanbul 2010, s. 351-353.

³⁷ 661 ila 680 yılları arasında, İslâm tarihinin Emeviler Döneminde, Mu'âviye b. Ebû Süfyân halifelik yapmıştır. Mu'âviye'nin “Babası Ebû Süfyân Mekke'nin ileri gelenlerindendi. Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethettiği 8/630 yılında Müslüman oldu. Muâviye de aynı sırada Müslüman oldu. Hz. Peygamber'e vahiye kâtipliği yaptı. (...) “Muâviye'ye gelince, O, dünya işlerinde akıllı, yumuşak huylu, bilgili, kuvvetli bir hükümdar, iyi siyaset, hikmet, fesahat, belagat sahibiydi. Yumuşak davranması gereken yerde yumuşak, sert davranması gereken yerde sert davranırdı. Yalnız yumuşak davranması (hilm) ağır basardı.” İbnü't Tıktaka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi (632-1258))*, (Çev. R. Şeşen), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 85-86.

topraklarına karşı gelmek üzere birlikler toplamaya başladı. Bunun haberi Kilikya bölgesindeki generale karşı çıkma emrini veren İmparator Konstans'a ulaştı. [Konstans] Prens Teodoros'u, General Procopius aleyhinde çalıştığından dolayı yetkisinden çıkardı ve onun yerine Bagratid³⁸ kabilesinden güvenilir bir Smbat³⁹ yerleştirdi, onu generaliyle birlikte gönderdi. Önceleri [başkan] prens olan Teodoros Rshtuni'ye şöyle yazmıştı: "Ayağa kalkın ve bizimle savaşa gelin, birliklerinizi kontrol altına alın." Ancak [Teodoros] gitmek istemedi. [Konstans] ikinci kez şöyle yazdı: "Eğer yağmacı ile savaşmak için bize eşlik etmezseniz, dönüşümüzde sarayınızı [imparatorluğumuzun] diğer kabilelerinden çıkararak mahvedeceğim." Bu tehditlerden korkan [Teodoros], oğlu Vard'ı Prens Smbat'a gitmesi için giydirdi, müttefikleriyle haince uğraşmasını ve düşmanla birleşmesini emretti. [Vard] Bizanslıların generaline gitti ve [birlikte] Fırat Nehri üzerindeki köprüyü geçerek Suriye'ye doğru yola çıktılar. Teodoros'un oğlu daha sonra generale gitti ve ondan duba köprüsüne nöbetçi olarak atanmasını istedi. [Komutan], [Vard]'a köprünün önünü korumasını emretti.

[5] İki taraf savaşta çarpıştığında ve yaralılar her iki tarafa da düştüğünde, yine Tacik savaşçıları güçlendi ve Bizans birliklerini bozguna uğrattı. Bu olay, Paskalya arifesinde, Kutsal cumartesi günü gerçekleşti. Teodoros'un oğlu, İsmaililerin zaferini gözlemledikten sonra gücünü toplayarak nehrin diğer tarafına geçti ve [Bizans] kaçaklarının hayatta kalmaması için köprünün [bağlantı] iplerini kopardı. Araplar, Bizans birliklerinin bir kısmını nehre fırlattı, ancak bazıları Bizans topraklarına kaçtı ve firar etti. Bundan sonra, Bizans imparatorunun cesareti onu terk etti [g13], çünkü otoritesinin çöküşünün Tanrı'nın işi olduğunu fark etti. Bu noktadan sonra İsmaililere karşı çıkmayı bıraktı.

Acilen İsmaililerin halifesi, Ermenilerin ülkesine bir ferman yazdı: "Eğer bana vergi ödemezseniz ve idaremin boyunduruğu altına girmezseniz, hepinizi kılıçtan geçireceğim." Ermenilerin başrahibi ve Aziz Gregory Kilisesi'nin kurucusu olan Nerse, toprakların prensleri ve lortları ile birlikte toplandı ve İsmaililerin zorba yönetiminin haraç ödeyeni olmayı kabul etti. [Araplar] rehinelere istedi ve [meclis] onlara Mamikonian Ev'den Grigor

³⁸ Bagratid Kabilesi: Ortaçağ döneminde Ermenistan'da asil sınıf olarak tabir edilen ve Ermenilere ait Bagratuni adıyla bilinen bir kabile devletidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 70-74.

³⁹ Smbat Bagrutini, Teodoros Rshtunik'in başarısız politikaları, nedeniyle Doğu Roma İmparatorluğu'nun gözünde değerini yitirmesinden sonra Ermeniyeye bölgesine, Bizans İmparatorluğu tarafından atanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sebeos, *History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1985, s. 119; Ghewond, *Ghewond's History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N. J., 2006, s. 12-13; Grousset, René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 288-299.

ve Bagratuni Ev’den Smbat, iki Ermeni lordunu verdi. İsmaililerin halifesi Muâviye, [onları serbest bırakmak] ve evlerinde korkmadan kalabilmeleri karşılığında Ermenilerin topraklarından yıllık 500 dahekan⁴⁰ vergi aldı.

Saltanatının ikinci yılında Muâviye, kraliyet sarayında rehin olan Grigor ve Smbat’ı çağırdı. Grigor’a, Ermenilerin prensi [başkanlık pozisyonu] onurunu verdi [takriben 662-684/85], ve onları çok sayıda armağanlarla Ermeniler ülkesine geri yolladı. Hükmettiği yıllar boyunca büyük bir barış oldu.

Muâviye’nin yerine oğlu I. Yezîd⁴¹ [680-683] geçti, ölmeden önce iki yıl beş ay hükümdar olarak yaşadı. Ermenilerin toprakları üzerindeki vergileri [babasıyla] aynı oranda tutmuştu.

I. [Yezîd]’den sonra, Mervân’ın oğlu [684-685], I. [Abdûlmelik] [685-705], hüküm sürdü⁴². Ölmeden önce yirmi bir yıl hükümdar olarak yaşadı. Yaptığı işlerin sonuçları şöyledir. [G14]

I. [Abdûlmelik]⁴³ zalim ve savaşçı bir adamdı. Onun yönetiminin ikinci yılında sayısız hayat bahşeden Davut’un kehanetini yerine getiren: “Kılıçları kendi kalplerine girecek ve yayları kırılacak” [Mezmur 37: 15] şiddetli bir çatışma ve üç yıl boyunca Tacikler arasında devam eden büyük bir kan dökme savaşı vardı. [Araplar] Hristiyan halklar üzerinde acımasız katliam yaptı ve Tanrı, kullarına hakaret edenlerden intikam istedi, kendi elleriyle onlara bir intikam geldi ve masum kanının dökülmesi yerine, suçluların kanı döküldü.

⁴⁰ Dahekan: Dinar olarak bilinen altın, gümüş veya madeni para Ermenilerce adlandırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, (Çev. Hrnt D. Andreasyan), TTK, Ankara 2000, s. 331-332.

⁴¹ 680’den 683 yılına kadar, istişareli hilafetin kaldırılması ve saltanata dönüşmesine sebep olan Yezîd b. Mu’âviye halifeliği, babası Mu’âviye’nin çokça uğraşları neticesinde Şam ve İraklıların desteğiyle olmuştur. Müslümanların çokça sıkıntı çektiği bir dönemdir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el- İmâme ve ’s-Siyâse*, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî, I, Kâhire 1967, s. 148-150; Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu ’l-Ümem ve ’l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim), V, Beyrut ts. (Dâru’s-Süveydân), s. 303-304; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi ’l-Ümem ve ’l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), V, Beyrut 1992, s. 286-287; Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muâviye*, İstanbul 2001, s. 139-163.

⁴² Burada yazılan halife dönemlerinde büyük bir yanlışlık vardır şöyle ki; Yezîd b. Mu’âviye öldükten sonra babasının ahde vefası üzerine henüz 21 yaşında ağır hasta olan Mu’âviye b. Yezîd kırk günlük halifelik yapmış ardı sıra 683 ile 692 yılları arasında kahramanlıkları, adaleti ve iyilikleriyle nam salan Abdullah b. Zübeyr halifelik yapmıştır. 692 ve 705 yılları arasında Abdü’l- Melik b. Mervân halife olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 217-221.

⁴³ “Abdûlmelik akıllı, bilgili, kudretli bir halifeydi. Heybetli, siyaseti güçlü, dünya işlerini iyi idare eden bir kişiydi. Onun zamanında divanların dili Farsça’dan Arapça’ya çevrildi. Araplaşmışların devlet işlerinde kullanımı başladı.” Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü’t Tıktaka, *el-Fahrî*, s. 97.

Ermenilerin Prensi [başkan] Grigor, Ermenilerin topraklarını saltanatı boyunca barışçıl bir durumda, bütün baskın ve saldırılardan uzak tuttu. Çünkü Tanrı'dan korkan, inancına tamamen hürmet eden, hayırsever, misafirperver ve fakirlere değer veren bir adamdı. Aragatsotn⁴⁴ bölgesindeki Aruch köyünde, Tanrı'nın ismini yüceltmek için kendi adına bir anıt olarak harika bir şekilde döşenmiş ve süslenmiş bir ibadet evi inşa etti.

[6] Tacikler arasında çıkan savaş sırasında Ermeniler, Gürcüler ve Aghuanlılar, otuz yıldan beri mahkemeye bağlı olarak, onlara haraç ödemeyi bıraktılar. Bu isyan üç yıl sürdü. Dördüncü yılda [g15], Hazarlar⁴⁵ (Xazirk) adı verilen kuzey halkı Ermenilerin topraklarına hükmedip savaşta Prens Grigor ve birçok Gürcü ve Aghuan lortlarını ve prenslerini öldürdüler. [Hazarlar] çok sayıda semt ve köyü ele geçirerek, Ermenilerin topraklarına akın ettiler. Sonra ganimetlerini ve esirlerini toplayarak, kendi topraklarına geri döndüler.

1.5. Patrici Ashot Bagratuni (686-689/90) ve Bizans İmparatoru II. Justinianus'un Hükümdarlığı [685-695, 705-711]; Hazar ve Arap Saldırıları

[Aşağıdaki bölüm], Ashot'un saltanatı, Romalıların neden olduğu çatışma ve Ashot'ın ölümü ile ilgilidir.

Grigor'un ölümünden sonra, [Patrici]⁴⁶ Ashot kendi [başkanlık prensi] yetkisi ile onun yerine geçti. Bagratuni kabilesinden [Ashot], Ermeni lortları arasında, otorite bakımından zengin ve kudretli, tüm sözlü meselelerde erdemli ve mütevazı, daha asil ve Tanrı'ya karşı dindarlıkla diğerlerinden daha tanınmıştı. Her türlü yardım çalışmasıyla ilgilendi, eğitime ilgi duydu ve Tanrı'nın kiliselerini tüm hazinelerinin dışında doktora sanatları ve din adamları ve [ayınle ilgili] görkemli gemilerle süsledi. Krallığının koltuğu (Ostan), Dariwnk'te⁴⁷ (Amenaprkich adlı) bir kilise inşa etti ve Batı'dan aldığı mucizevî güçleriyle

⁴⁴ Aragatsotn: Türkiye'deki Alagöz Dağı'nın Ermenistan tarafındaki eteklerindeki bölge olarak bahsedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 161.

⁴⁵ Hazarlar: Ermeni kaynakları, Hazarlar'dan vahşiler ve düşmanlar olarak bahsettiklerine göre Ermeni olması kesinlikle mümkün değildir. (...) Ermeni Tarihçisi Marquart ise Barsiliaları, aslında Türk olmayan, Hunlar zamanında sonradan Türkleşmiş bir millet". Ayrıntılı bilgi için bkz. Şaban Kuzgun, *Türklerde Yahudilik Ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar Ve Karay Türkleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 46.

⁴⁶ Patrici: Roma döneminde asilzadelere verilen ad. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türk Ansiklopedisi*, c. 17, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 267.

⁴⁷ Dariwnk (Dariunk): Doğubayezid olan Kogovit ve merkezi. Köse, *Sâcoğulları*, s. 259.

Hız. İsa'nın hayatını veren enkarnasyonunun⁴⁸ simgesini içine yerleştirdi, ardından kiliseyi [Amenaprkich "Herkesin Kurtarıcısı"] olarak isimlendirdi [g16].

Saltanatının ilk yılında, kendi kuyruğundan ışık saçan bir kolon sütunu gibi şaşırtıcı bir yönü olan bir yıldız belirdi ve buna kuyruklu yıldız dediler. Kılığın, kılıcın ve büyük şiddetin gelmesinin simgesi haline geldi.

İmparator II. Justinian'ın saltanatının ikinci yılında [685-695, 705-711] ve Ashot patriklerinin [Justinian] saltanatı sırasında, [Justinian] Arminiya topraklarımıza karşı büyük bir güç gönderdi. Çok sayıda güzel binayı ateşe vererek ve harabelere dönüştürerek geldiler ve toprağı yağmalayarak yıktılar.⁴⁹ Ve sonra [Bizans birlikleri] kendi topraklarına geri döndü. Bununla birlikte, Bizans'ın asilzadeleri Justinian'a karşı düşman oldu, burnunu kesti ve onu sürgün ettiler. Onun yerine Leo [Leontius, 695-698], III. Apsimeros Tiberius [Tiberius Apsimar, 698-705] ve III. Theodosius [715-717] tahta çıkarıldılar. Bu arada Justinian, Hazarlar ülkesine gitmişti, Hazarların kralı olan Şahkan/Qaghan'ın (Xak'an)'ın kızı ile evlenmişti ve ondan yardımcı birlikler istedi. [Khaqan] birçok birlik sağladı ve onlarla birlikte Justinian'ın kayınpederi olan Truegh [Terbelis/Tervel, Bulgar Hanı, 700/701-718] adında son derece güçlü bir adam gönderdi. Konstantinopolis'e gelen [Justinian] savaştı ve düşmanlarını yendi ve saltanatını ikinci kez kurdu. Truegh savaşta öldü. Sonra [Justinian] diğer Hazar birliklerini birçok armağan ve değerli eşya ile kendi topraklarına geri gönderdi.

Ashot dört yıl boyunca yetkiye sahipti [g17]. Egemenliğinin dördüncü yılında, İsmail oğullarının yağmacı bir tugayı Ermeniler ülkesine saldırdı. Günahın bu oğulları ve dinsiz çocukları kötülükleri için çalıştılar, Xram, Jugha ve Xoshakunik'teki Mark kasabalarında erkeklere işkence ettiler, vergi talep ettiler, kadınları iğrenç ve müstehcen ilişkileriyle taciz etmeyi planladılar. Bu suçlarının haberleri Prens Ashot'a ulaştığında hemen onlara karşı

⁴⁸ Enkarnasyon: "Hristiyan ilâhiyatında Enkarnasyon teslisin ikinci unsuru olan oğlun, yani kelimullahın (İsa'nın) sırrı olarak kabul edilmiştir. Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Nüve Kültür Merkezi, Konya 2005, s. 203.

⁴⁹ Müslümanlar, Prens Grigor Mamikonian'ın ölümünden sonra Mamikonian hanedanlığından vazgeçerek Bagrutiniler ile iş birliği yapıp, Ashot Bagrutini'yi Ermeniye'nin prensi yaptılar. Bu arada Bizans İmparatoru II. Justinian'ın Abdülmelik ile Ermeniye'yi birlikte yönetilmesine karar verilen antlaşmaya sadık kalmayarak, Hazarların saldırılarını bahane edip, Leontios'un emrindeki askeri birliklerini, Ermeniye halkını kendi egemenliği altına sokmak için acımasızca şiddetli müdahalelerde bulunur. Yerleşim yerleri ateşe verilir, halk zincire vurularak esir alınır, zengin aileler haraca bağlanır. Detaylı bilgi için bkz. Samouel D'anı, *Tables Chronologiques*, (neşr. Marie Félicité Brosset), Collection D'Historiens Armeniens, S-Petersbourg, 1876, s.409; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 295-296.

gitmeleri için askerlerine emretti. [Ermeniler], neredeyse hepsini kılıca koyarken, geri kalanlar da kaçmaya koyuldu. Şeytan'ın kurnaz oğlu bu saldırıyı gördükten sonra daha vahşi hale geldi ve askerlerine Ermeni birliklerinin önünde [yağmalanmış] hazineleri tarlaya yaymalarını emretti. Sonra, [Araplar] pervasızca ganimete dikkat çekerek, onların peşinde durakladı. Sadece birkaç adamla Prens Smbat onları takip etmeye devam etti. Güçlenen düşman, onlara geri döndü ve Ermenilerin [başkanlık] prensini yaraladı. Ancak [Smbat'ın] askerleri bağırdı ve [kalan birlikler] hızlı bir şekilde geldi, düşmanı vurdu ve öldürdüler. Ölümcül yaralanan Prens, yatağında öldüğü Kogovit'e götürdüler, Dariwnk Köyündeki [kabilesinin] türbesine gömüldü. [g18]

1.6. Smbat Bagratuni Güçlerine Bizans Saldırısı

[7] [Bu bölüm] bataklıkta meydana gelen savaşla ilgilidir.

Anlattığımız olaylardan sonra, Apsimar olarak adlandırılan ve İmparator Justinian'ın yerine geçen Bizans imparatoru, yine Varaztirots'un oğlu Smbat'ı yakalamak için [Arminiya'ya⁵⁰] bir emir gönderdi. Bu emir, Smbat'ın, Bizanslıların katlettiği babası Varaztirot yüzünden Bizans ordusunu terk etmesinin intikamıydı. Geldiler ve Payık'ın bataklık ovasında ona karşı savaştılar. Ermeni birliklerinin çoğu, Bizans birliklerinin çoğundan az oldukları için öldürüldüler. Smbat, Bizans ordusuna dayanamayacağının farkına vardığında, birkaç askerle birlikte kıl payı kadar farkla kaçıp kurtuldular. Bizans birlikleri de kendi topraklarına geri döndü.⁵¹

⁵⁰ Bu "Armina ve Arminiya" kelimelerinin çivi yazılı metinlerde zikredilmesinden dolayı bazı araştırmacılar, eski Urartu Krallığının bir zamanlar sahip olduğu toprakların bir kısmı üzerinde artık yeni bir siyasi grubun yer almasından dolayı bölgenin de yeniden bu şekilde isimlendirildiği sonucunu çıkarmaktadırlar. Mehmet Tezcan, "İran Armeniası (Pers-Armenia), Tarihte Türkler ve Ermeniler", c. 1, TTK, Ankara 2014, s. 149-182.

⁵¹ Babası Ashot'un intikamını almak isteyen ve onun yerine geçen Smbat ve beraberindeki Ermeniler, Ermenistan'ın Doğu Roma'nın eline geçmemesini isteyen Müslümanlarla ittifak yapmak için "Dünya Fatih Emirü'l mü'minin Abdülmelik" hitabetiyle başladıkları mektuplarında Doğu Roma'nın onları zorla kendi dini inançlarına sokmaya çalıştığını belirten bir mektup gönderirler. Bunun üzerine Halife'den, ittifak konusunda "Ermenilerin Allah Hâdimi Katolikosu İlya" başlayan olumlu bir cevap alarak, kendilerine gelen yardım birlikleri ile beraber, Doğu Roma Ordusuna ağır kayıplara maruz bırakarak geri çekilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 74-75.

1.7. Halife Abdülmelik'in Kardeşi [685-705] Muhammed Bin Mervân'ın Arminiya'ya Saldırıları, Kasabaların Ele Geçirilmesi, Tutsakların Alınması, Din Adamlarının Öldürülmesi ve Kilise Hazinelelerinin Kamulaştırılması

Şimdi yine bizi İsmaililerden alan inanılmaz felaketleri tartışacağım. Abdülmelik saltanatının on altıncı yılında [685-705], şeytan yine kötü kalbine öfke verdi ve [halife] birliklerine topraklarımıza karşı gelmelerini emretti. Askerî komutan, kana susamıştı [g19] ve şeytani Mervân bin Muhammed [Mervân], [erkek kardeşi, Halife Abdülmelik] prensine ülkemiz içinde onu darmadağın edene kadar kılıcını kınının yerine koymayacağına yemin etti.⁵² Övünerek, söz verdiği gibi, bulduğunu acımasızca kılıçtan geçirerek Jermadzor bölgesine gitti. Ancak, birçok insan gelmesi konusunda önceden uyarıldığından, önlemler aldılar ve kalelere sığındılar. [Muhammed bin Mervân] aynı zamanda aldatma yoluyla sayısız kale aldı, yalan bir şekilde onları barış yapmaya zorladı. Fakat bir kez [bu barışı] güvenceye aldıklarında, kalelere indiler ve kılıçlarını kuşandılar, erkekleri öldürdüler, kadınları ve çocukları esir aldılar. Öylesine bir buhran topraklarımıza indi ki böyle bir sefaletle katlanmak yerine, bu dünyayı huzurlu bir şekilde terk eden ölümlere imrenmemizi sağladı.

İki yıl sonra dinsizliği aklına geldi ve [Muhammed] ölümcül zehrini kismaya başladı. Saint Gregory Manastırı için yıkım planladı. [Araplar], bu toprakların krallarının, prenslerinin ve efendilerinin orada biriktirdiği harika, saygıdeğer ve kutsal [kilise] gemilerini görmüştü. [Manastırın] Rahiplerin melek sıralarının düzenlemelerini de gördüler, vardapetlerin ve inananların iyice disiplinini ve tüm ülkede [söylenen] meleğin ilahilerini [duydular]. Bu şeyler iltihaplı ruhlarını yaraladı ve bu yüzden onlar için ölümcül bir yıkımı haince planladılar. Kâfirlerden bir tugay, geceyi çatısı altında geçirmeye gitti. [G20] Gece kalktıklarında, kendi hizmetçilerinden birini boğdular ve onu bir çukura attılar. Sabah şafak söktüğünde, ayrılmak için kalktılar. Sonra kendilerinin öldürdüğü hizmetçiyi aradılar ve onu bulamadılar. Manastır topluluğu üzerinde birçok zorluk ve tehlikeye uğradılar. Sonra bir arama başlattılar ve [ölü hizmetkârın cesedini] attıkları hendekte buldular. Hemen her türlü sahtekârlığı biriktirmeye başladılar ve daha sonra herkesi en küçüğünden en büyüğüne

⁵² Ermeniler halife Abdülmelik ile yaptıkları antlaşmaları ihlal ederek bozmuşlardır. Ermeniler Muhammed b. Mervân ile barış talebinde bulunmuş ve bu barış taleplerine karşı olumlu cevap almışlardır. Ancak bu barış isteklerine binaen Arminiya'ya yönetici olarak tayin edilen Ebû Şeyh b. Abdullah'ı, yine barış antlaşmalarına ihanet ederek öldürmüşlerdir. Detaylı bilgi için bkz. *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l Hakâik*, c. 3 (ed. M. J. De Goeje), Brill 1871, s. 158-229.

yakaladılar ve onları hapse attılar. Kana susamış Muhammed'e, onlara [rahiplere] ne yapılacağını açıklayan ve ne tür bir ölüme tabi tutulması gerektiğini soran bir yazı yazdılar. [Muhammed] bunu duyunca, din adamlarını istedikleri gibi yargılamalarını ve kilisenin eşyalarına ganimet olarak el koymalarını söyledi. İnsafsız emri alan cellâtlar, Tanrı'dan öğrendiğimiz gibi en başından beri katil olan ve hiçbir zaman doğruluğu bilmeyen şeytani babalarının bu emrini yerine getirmek için harekete geçtiler. Halatlarla bağlanmış bütün insanları hapisten çıkardılar, ellerini ve ayaklarını kestiler, ağaçlara astılar ve hayatlarını sona erdirdiler.

[8] Başlarına gelen felaketlere kim ağlamadan dayanabilir? Kutsanmış kilise, sunağının güzelliği olmadan loşlaştı ve Tanrısal yüceltmenin sesi [kesildi]. Kutsanmış [din adamlarının] en saf düşüncelerle sunduğu [ilahi] ayinin akılcı emirleri sessiz, Tanrısalı. Akşamı gündüz gibi aydınlatan lambaların parıltısı sönmüştü. Tatlı kokulu tütsü kokusu [g21] ve merhametli Tanrı'dan barış isteyen insanların kefaretime adanmış rahiplerin duaları yok olmuştu. Tanrı'nın sunağının tüm ihtişamından sıyrıldığını söyleyebiliriz. Ah İsa'nın çektiği acı! Kâfirlerin, kendisini yücelten insanlara iftira etmesine ve onlara bu kadar acı ölümler vermesine nasıl izin verdi? Aksine, geçici bir ölümle [onlara] sonsuz bir yaşam bahşetmek istedi, böylece işkencelerini paylaşarak aynı zamanda O'nun yüceliğini de paylaşacaklardı ve böylece İsa ile çarmıha gerilenler de onunla birlikte taçlandırılacaktı. Onunla ölenler, onunla yeniden doğacak ve sonsuza dek vaat ettikleri kalan mirası alacaklardı. Benzer şekilde, şeytanla işbirliği yapanlar, kendisi için hazırlandığını bildiği birçok acı, ateş, karanlık, bitmeyen ağlama, gözyaşları ve diş gıcırdamalarını miras alacaklardı. Bütün bu şeyler kötülük için çalışanların başına gelecekti.

Daha önce belirtilen Muhammed'e gelince, tüm bu kötü işleri yaptıktan sonra, çokça ganimet ile Suriye'ye gitti. Bu arada toprağımızın halkı, domuzların ayaklarına atılan yanmış buğday kabuğu gibi bırakıldı.

1.8. Prens Ebu Şeyh İbn Abdullah'ın Ermenistan'daki Görev Süresi (701-703) ve Ermeni Lortlarına Yönelik Planlarının Başarısızlığı. Smbat Bagratuni ve Diğer Lortların Araplara Karşı Zaferleri; Bayan Shushan'ın Merhameti; Smbat'ın Bizans Tarafına Geçışı ve Kuropalat Oluşu. Vaspurakan'da Arap Saldırısının Engellenişi

Komutan Muhammed Suriye'ye gittiğinde, Ermenistan topraklarında kendisinin yerine İsmaili Prensi Ebu Şeyh İbn Abdullah'ı, [701-703] bıraktı. Sonra, Ermenistan'dan soyluları ve süvarilerini ortadan kaldırmak için gizlice korkunç bir plan hazırladı.⁵³ Onun ihaneti, hızla Bagratuni Ev'inin Smbat'ına ve diğer lortlara ve süvarilerine gösterildi. [Smbat] komplo hakkında [gerçeği] fark ettiğinde, Prens Ashot'un oğlu Smbat, Prens Teodoros'un oğlu Vard ve erkek kardeşi Ashot diğer lortların yanı sıra kabile üyelerini soyluların ordusundan çağırdı. Hayatlarını kurtarmak için bir yol bulmaya çalıştı. Alınan karar toprağı vermek, terk etmek ve Bizans imparatoruna gitmekti. Güvenilir bir keşişin yaşadığı Vaspurakan⁵⁴ sınırındaki Arestakoghın adlı bir ovaya gitmek, ona bu konuları sormak için Vaspurakan topraklarının efendilerinden bazıları daha sonra ayrıldılar ve yola çıktılar. Çünkü keşiş, ruhani bilgelik dolu, kutsanmış ve seçkin bir adamdı. Toprağın ve kiliselerin yıkılmasına ve azametli kabilelerinin boşaltılmasına yas tuttu ve yakındı ancak dikkatli olmaları ve ihanete dikkat etmeleri [g23] dışında bir şey öneremedi. Onlar için dualar sunan rahip onları Tanrı'nın merhametine emanet etti ve onları uzağa gönderdi. Bu arada Nahcivan (Nakhjavan) şehrinde bulunan İsmaili birlikleri sonrasında onların peşine düştüler çünkü beş binden fazla kişiydiler ve Ermenileri canlı canlı bir çırpıda bitirmek istediler. Ermeni birlikleri, yağmacıların ortaya çıktıklarını ve üzerlerine geldiklerini öğrendiklerinde, Aras Nehri'ni [tekrar] geçtiler ve Vardanakert⁵⁵ kasabasına yerleştiler. Tacik [Arap] birlikleri onlardan sonra gelmeye devam etti. Ardından Ermeni kuvvetleri, Tacik birliklerine bir mesaj gönderdi ve "Neden bizi takip ediyorsun? Ne yanlış yaptık? İşte,

⁵³ İslam kaynaklarına göre; "Ermeniye'nin kontrol altına alınması esnasında Bizans'la işbirliği yapan ve onları sürekli olarak Müslümanlara karşı kışkırtan bazı Ermeni ileri gelenleri Suriye'ye getirilerek tutuklanmıştı. Daha sonra hapisten kaçan Ermenilerden biri ülkesine dönerek isyan başlattı. Eski müttefikleri Bizans'ın da bu harekete destek vermesiyle Müslümanları Ermenistan'dan çıkardılar. Bu gelişmeler karşısında Emevi Devleti Bizans ile yine de vergi karşılığında anlaşma yapmak zorunda kaldı. Abdülmelik b. Mervân, Bizans'a taahhüt edilen vergiyi kendi bastırıldığı altın sikkelerle ödemek istedi. Ancak Bizans'ın bunu kabul etmemesi sebebiyle yeniden savaş gündeme geldi." Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, c. 3, s. 160-161.

⁵⁴ Vaspurakan: Van gölü çevresindeki Ermeni Krallığı'na ait vilayettir. Soylular ülkesi anlamına da gelir. Detaylı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 86.

⁵⁵ Vardanakert: Aras Nehri yakınlarında bulunan Ermenistan kasabasıdır. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s. 7.

Ülkemiz önünüzde yatıyor, size evimizi, bağlarımızı, ormanlarımızı ve mlklerimizi veriyoruz. Neden hayatımızı da istiyorsunuz? Hadi sınırlarımızdan ekilin!” Ancak, İsmaili birlikleri dinlemek istemediler, çünkü kalpleri Tanrı tarafından sertleştirilmişti, dolayısıyla kılıçtan geirileceklerdi. Ermeni birlikleri kasabanın yollarını güvence altına aldı ve sabaha kadar yolların üzerlerine korumalar yerleştirdi. Tanrı’nın kudretli sağ eline bakarak, kendileri ve düşmanları hakkında adil bir karar ve yardım için bütün geceyi dua nöbeti içinde geçirdiler. Gün açılır açılmaz, kilise sabah ibadeti sona erdiğinde, Tanrısal ayini kutladılar ve buna layık olanlar, Tanrı’nın bedeninde ve kanında, bu ayini son ayinleri olarak görüyorlardı. Vücutlarını güçlendirmek için ufak bir yemek yediler, sonra derhal ayağa kalktılar ve kendilerini tugay ve nden tugay ile örgütlediler ve savaşa girdiler. Yüce Tanrı’nın yardımını Ermeni kuvvetlerine geldi, iki binden az asker olmasına rağmen, yine de birçok [Arap]’ı kılıçlarıyla katlettiler. [O mevsimde] günler oldukça soğuk ve buz gibiydi ve İsmaili birliklerinin güçlerini serbest bırakmalarını engelleyen hava daha acı bir şekilde soğudu. Bütün geceyi karda uyuyarak geçirmişlerdi. Pes ettiklerinde, [Ermenilerin] kılıçlarına düştüler. [Araplar] kılıçtan kaçtı ve soğuktan [hafiften] donmuş olan Aras Nehri’ne geçti. Buzdaki birliklerin çoğuyla, [buz esnedi] ve kılıçtan kaçanlar boğularak Aras Nehri’nin derinliklerine düştü. Yaklaşık üç yüz kişi olan kaanların az bir kısmı [yardım için] Tikin (“Bayan”) Shushan’a döndü. Fakat Ashot’un oğlu Smbat, birlikleri ile peşinden koşarak onları öldürmek istedi. Tikin Shushan pek çok ricalarla onun önüne geldi ve kendisine yürüyerek gelen çıplak, yalınayak ve yaralı olanları kurtarabilirdi. Yaralarını sardı, tekrar sağlığına getirdi ve iyi kıyafetlerle onları donattı. Ayrıca kendi sürülerinden (hayvanlar için) sürü hayvanlarını tedarik etti ve sonra onları İsmaililerin halifesi Abdlmelik’e gönderdi [g25]. Sonuç olarak, ondan büyük bir teşekkür ve ayrıca muhteşem hediyeler aldı.

Ordunun askerleri, düşmanın yağmalanmasıyla canlandı, zaferlerini Bizans imparatoruna müjdelediler. Düşmanın yağmalanmasının armağanı olarak, onlar da Bizans İmparatoru’na, Tacik atlarını ve [Arapların] cesetlerinden kopmuş burunlarını gönderdiler.

İmparator, bu armağanı Tanrı’ya teşekkür ederek ve Smbat’a, onunla olan lortlara ve birliklerine şükranlarını dile getirerek aldı. Ayrıca, kraliyet tarzında kuropalatların⁵⁶

⁵⁶ Kuropalat: İmparatorluk ailesine mensup olma şartı aranan Bizans unvanlarının en yüksek olan üç tanesinden biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (ev. Prof. Dr. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2017, s. 232.

saygınlığını [Smbat]'a bahşetti. [Smbat] bu onuru imparatorundan aldı, kendi birliklerini aldı ve Tayk⁵⁷ diyarına gitti ve Tuxark adlı kaleye girdi ve İsmail oğullarına karşı önlem aldı.

[10] Bu dönemde, Vaspurakan topraklarının bir kısmındaki birliklere karşı bir başka yağmacı geldi. İki tarafın karşı karşıya kaldığı Gukank adlı köyde Rshtunik⁵⁸ bölgesinde onlara karşı geldiler. [Araplar] [Ermenilerin] sayıca az olduğunu gördüklerinde, zorla saldırdılar. Ama sonra yine Tanrı, merhametini gösterdi ve onların yardımına geldi. [Ermeniler], bir kiliseye kaçan iki yüz kişi ve kiliseye kaçan seksen erkek dışında tüm Arapları kılıçtan geçirdiler. [Ermeniler] onlara ulaşamadılar [g26] ve böylece tapınağı ateşe vermeyi planladılar. Bununla birlikte, Vaspurakan bölgesinin prensi Ashot'un oğlu Smbat, bu kutsal şeye saygısızlık suçunu işlemelerine izin vermedi: “Tanrı, bize böyle bir zafer veren Tanrı'nın yüceliğinin yaşadığı yere böyle bir şey yapmamızı yasaklar” dedi. Böylece koruma görevlileri, kutsalın kendilerinden vazgeçip onları kovması gerekene kadar nöbet tutuyorlardı. Bir süre sonra, komutanı olan İsmaili birliklerinden biri, kendi hayatını kurtarmak için uzlaşma istedi. Sonra Ermeni birliklerine gitti ve şöyle dedi: “Hristiyan halkının sefalet içinde insanları gördüklerinde merhametli olduklarını, acıdıklarını ve merhamet gösterdiklerini duyduk. Bize merhamet göster, yaşamlarımızı hediye olarak ver ve ganimet olarak eşyalarımızı al.” Komutan Smbat cevap verdi: “Tanrımız tarafından merhametin merhamete layık olanlara olduğu öğretilir. Ancak sizler acımasız, merhametsiz bir insansınız, biz de size göstermeyelim.” İsmaililer bunu duyduğunda: “En azından bana kendi hayatımı bahşet ve beni öldürme ve karşılığında onların hepsini senin ellerine teslim edeceğim.” dedi. [Ermeniler] onu öldürmemeyi kabul etti. [Kilise]'ye geri döndü ve “Burada kalacağımıza dair umudumuz yok, çünkü bize merhamet göstermeyecekler. İyisi mi, hadi gel ve çıkalım buradan. Bizi öldürürlerse, kanun yapıcı Muhammed'in bize vaat ettiği cenneti elde edeceğiz. Hayatta kalmamıza izin verirlerse, yaşayacağız [g27]” dedi.

Bu sözlerle cesaretlendirilen herkes dışarı çıktı ve hemen kılıçtan geçirildi. Öldürmeyeceğine söz verdikleri adama gelince, canlı denizin derinliklerine atıldı. Ardından [Ermeniler] düşmüş olanlardan bir miktar ganimet topladılar, kendi aralarında bölüştüler ve kendi yerlerine gittiler.

⁵⁷ Tayk: Ermeni kaynaklarında Ermenistan Eyaletlerinden biri olarak geçmektedir. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Martin, M. J. Saint, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, Paris 1818, s. 65.

⁵⁸ Rshtunik: Ermenistan'da Van Gölü çevresinde eyalet. Köse, *Sâcoğulları*, s. 278.

1.9. Muhammed İbn Mervan'ın, Halife Tarafından Ermenistan'a Sert İntikam Alması Amacıyla Gönderilişi; Katoghikos Sahak Dzoraporetsi'nin (677-703) Ölürken Öfkesini Nasıl Yatıştırdığı? Ermenistan'ın Araplara Teslim Oluşu

[11] Bu olaylardan sonra, İsmaililerin halifesi Abdülmelik, birliklerinin öldürüldüğünü öğrendiğinde komutan Muhammed'i ve kuvvetlerini çağırdı ve ona çok sayıda asker almasını ve Ermenilerin topraklarına karşı gitmesini, esirleri öldürmesini ve almasını emretti. [Muhammed] acilen birlikleri teşkilatlandırdı ve halifelerinin emrini uygulamak için zor kullanarak ve övünerek tehdit etti.⁵⁹ Ermenilerin lortları onlara karşı çıkan güçlendirilmiş yağmacıyı öğrendiğinde ve İsmaili ordusunun ilerisine gitmek için onunla birlikte olan toprakların bazı piskoposları, komutanlarına barış sözleri konuşmak ve kendilerini hizmet boyunduruğu altına yerleştirmek için Ermenilerin Katolikosu Sahak'a [Katolikos Sahak Dzoraporetsi, 677-703] yalvardılar. [Sahak] toprağı terk ederken, sağ elini barış içinde öpenleri, cemaatini ve ona güvenen önderlerini kutsayarak ve onları Tanrı'nın merhametine emanet ederek herkesi selamladı. Birçok iskân alanını geçti ve [g28] hastalığının üzerine geldiği Harran şehrine ulaştı. Komutan Muhammed Harran'a ulaşmadan önce, orada öldü. Ama önce, bu son sözlerini İsmaili Komutanına yazdı:

“Birleşmiş beyler ve Arminiya'nın sıradan insanları ve sizden talep ettikleri meseleler tarafından kabul edilen tavsiyeyi görüşmek için sizden önce halkım beni gönderdi. Ancak, hayatın tahıl ambarı bekçisi aniden beni kendisine çağırdı bu nedenle sizinle görüşmeyi ve konuşmayı başaramadım. Şimdi size yaşayan Tanrı ve Tanrı'nın babanız İsmail'le yaptığı antlaşmayla yemin ederim ki, ona tüm dünyayı itaatkâr kullar olarak vermek için, halkımla barış yaparsanız, size vergi mükellefi olarak hizmet edeceklerdir. Kılıcının kanlarını dökmesini engelle ve elinin yağmalamasını engelle ve sana gönülden itaat edecekler.

⁵⁹ Ermeniye bölgesindeki büyük çekişmelere Hazarlar da eklenince, Müslümanların bölgeye hâkimiyeti zorlaşmıştı. Halife Abdülmelik Hazarlar ile mücadelesinde başarılı olduğunu bildiği, amcasının oğlu Mervan b. Muhammed b. Cezir'e Azerbaycan, Bâb ve Ermeniye valiliğine atadı. Çünkü öncesinde Muhammed b. Mervan Mesleme'nin ordusunda Hazarlara karşı mücadele etmişti. Ya'kübî, Ahmed b. Ebî Ya'küb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Târihu'l-Yâ'kübi*, c. 2, (tahk. Abdülemir Mehna), Beyrut 2010, s. 246; Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, c. 7, (neşr. Michael Jan De Geoje), Brill 1881, s. 90-91-108; *Kitâbü'l-Uyûn*, s. 90; İbnü'l-Esir, Ali b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l- Fida, *el-Kâmil fi't-Târih*, (İslâm Tarihi), c. 4, (trc. Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özeydin, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s.395-396; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ), (indeks. İbrâhim Şemseddin, Beyrut 1993), Beyrut 1992-1995, c. 7 s. 159; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din ibn Ömer ibn Kesîr ibn Davud ibn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985, c. 10, s. 85-87.

Dinimize gelince, inandığımız şeye tutunma ve kabullenme hakkında bize izin verin. Hiçbirinizin bizi inançlarımızdan uzaklaştırmak için bize eziyet etmesine izin vermeyin. Söyleyeceğim şeyi yaparsanız, Tanrı hükmünüzü ilerletir ve arzunuzu yerine getirir ve herkesi kontrolünüz altına alır. Ama sözlerime kulak vermez ve topraklarımı istila etmeyi tercih edersen, Tanrı isteklerini bozacak ve adımlarının gidişatını garanti etmeyecek ve birliklerinizin kalbini döndürecek, böylece amaçlarını yerine getirmeyecekler. [G29] Her tarafta size engeller çıkaracak ve egemenliğinizin sürmesine izin vermeyecektir. İsteklerimi görmezden gelmezseniz, iyi dileklerim sizin üzerinize ulaşacak.”

Muhammed Harran’a gelir gelmez Ermeni Katolikos hakkında onu bilgilendirdiler ve ona mektubunu verdiler. Mektubu okuduktan sonra [Muhammed] ölümünü sordu ve ona az önce öldüğü gibi, henüz gömülmediğini söylediler. [Muhammed] bunu duyduğunda hemen haneye gitti. Sonra, ölünün yanında durarak, güvenilir adamlardan iki ya da üç kez onayladığımız bir şeyle geleneklerine göre onu selamladı. [Muhammed] [Sahak’ın] elini tuttu ve onunla yaşayan bir kişiymiş gibi konuşmaya başladı. “Mektubunu okuyarak bilgeliğini anladım. Sürüsü hakkında endişe duyan cesur bir çoban gibi fetih kılıcımdan önce gelmeye acele ettirdin. Kılıcımın masum insanların kanını dökmesini engellemeyi kabul ediyorum. Bunun yerine, benden istediğin her şeyi, bana karşı merhametini kutsamak için uygulayacağım. Tüm kelimelerinizden tek bir kelime sapmalı mıyım, mektubunuzda okuduğum tüm lanetler üzerime uğrayabilir mi?” dedi. Bunu söyledikten sonra iskân yerine döndü.

Arminiyalı Katolikos Sargis’e eşlik edenler, şimdi kutsanmış patriğin cesedini aldı ve şerefine bir mezarda dinlenmeye koydu [g30]. Ardından, söz konusu yazılı taahhüdü İsmaili komutanın elinden alarak Ermeniler ülkesi yönünde ayrıldılar. Arazi sakinleri yazılı teminat ve vaatleri görünce onlara güvendiler ve ondan sonra İsmaililere vergilerin ödenmesi yüzünden hizmet ettiler.

Komutan Muhammed’e gelince, Halife Abdülmelik’in on sekizinci yılında Ermenilerin ülkesine büyük bir güçle ikinci kez geldi, orada üç yıl kaldı. [Ermenilere] kötülük yapmadı, Vardanakert kasabasındaki Tacik birliklerine ne yapıldığını görmezden geldi. Daha doğrusu, sadece Ermeni lortlarının davranışını dikkatle incelerken kendilerine vermiş olduğu yazılı yemine kararlılıkla bağlı kaldı. Böylece, böyle bir davranışla saltanatını devam ettirdi, Abdülmelik öldü.

1.10. Halife El-Velîd'in (705-715) Politikaları; Naxararların Naxchawan/Nahçıvan ve Xram'da Kurban Edilmesi; Asi Lortların Tutuklanması ve Cezalandırılması; Abdülaziz İbn Hâtim İbn El-Bâhilî Ermenistan'ı Yönetimi (705-709) ve topraklara barış getirişi. Divin şehrini yeniden inşa edişi

[12] [Abdûlmelik]'den sonra oğlu I. Velîd [El-Velîd, 705-715], ölmeden önce on yıl ve sekiz ay hüküm süren İsmaililerin halifesi olarak babasının yerine geçti. İşte yaptığı işlerin bir açıklaması⁶⁰;

Saltanatının ilk yılında, El-Velîd, Kuropalat Smbat'a karşı tuttuğu kin yüzünden Ermeni lortlarının aileleri ve süvarilerinden kurtulmaya karar verdi. [El-Velîd] onların kendi idarelerini rahatsız ettiklerini ve engel olduklarını iddia etti. [G31] Bu kötülük kalplerinde kuluçkada iken, yukarıda belirtilen Smbat, Bizans İmparatoruna onun yardımını isteyerek hızlıca yazdı. Buna razı olarak, imparator, komutan emrinde yardımcı bir güç olarak çok sayıda asker gönderdi. Kuvvetlerini Bizans komutanlarıyla birleştiren Smbat, Vanand bölgesindeki Drashpet köyüne geldi ve orada kamp kurdu. İsmaili birliklerinin komutanı Muhammed, bunu duyduğunda kuvvetlerini büyük bir hazırlık ile birleştirdi ve onlara karşı savaşa gitti. Belirli bir noktaya geldiklerinde -ön cepheye ve tugaya karşı tugaylar- harekete geçti ve mücadele başladı. Sonra Tanrı'nın gazabı müttefiklere geldi, çünkü Bizans birlikleri savaş için isteklerini kaybettiler ve kalelere sığınarak kaçtılar. Düşman daha da güçlendi ve kılıçla birçoğunu aldı. Elli binden fazla savaşçının düştüğünü söylüyorlar. Hayatta kalan birkaç kişi ülkeden kovuldu. Güçlerini toplayan [Muhammed], Divin şehrine döndü. İsmaililerin Halifesi, Ermeni lortlarının Bizans birliklerine öncülük ettiğini gözlemlediğinde, Muhammed'e [tasarladığı] aynı kötü planı uygulamasını emretti.

Muhammed acımasız emri aldı ve Nahçıvan (Naxchawan) bölgesindeki komutanı Kasım'a, şehre Ermeni lortlarını ve süvarilerini bir kraliyet askeri sayımına [onları kaydetme], onlara maaş verme ve onları affetme bahanesiyle çağırmasını emretti. [Lortlar] -geleneksel saflıklarıyla- kurnaz avcılarının ihanetine inandılar ve çabucak oraya gittiler.

⁶⁰ “Velîd b. Abdûlmelik Şam halkı nazarında en iyi halifeydi. Dımaşk Umeyye Camii'ni, Medine'de Mescid-i Nebevi'yi, Kudüs'te Mescid-i Aksâ'yı inşa etti. Cüzzamlılara para verdi, yatalaklara hizmetçi, her kör kişiye rehber verdi. Onları başkasına muhtaç bırakmadı. Devrinde büyük fetihler yapıldı. İbnü't Tıktaka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, (Çev. R. Şeşen), s. 100.

Geldikleri anda, [Araplar] iki gruba ayrılmasını emretti: bir yarısı Nahçıvan (Naxchawan) kilisesine toplandı, diğer yarısı oradaki kiliseye konuldukları Xram kasabasına gönderildi. Ve [Araplar] onları himaye altına aldı ve onları nasıl yok edeceğini düşündüler. Sonra hepsi toplandı, soylu kabilelerden gelen adamlar hapsedilmekten kurtarıldı, sonra da tapınağa hapsedilmiş olanlar ateşe verildi. Tanrı'nın sunağı önünde yandılar. Kapana kısılmış olanlar [onları bekleyen] tehlikenin acılığını fark ettiklerinde, yardım için sadece O'na bakarak ve ağlayarak biri ve hepsi Tanrı'ya sığındı: "Zulüm görenlerin sığınağı sizsiniz, tehlikede olanların yardımcısı, yorgunların rahatlatıcısı, zulüm ve tehlikelerle çevrelenmiş bize yardım edin, bizi bekleyen acı ölümden kurtarın. Etrafımızı saran alevlerin ısısı, Babil'in alevinden yedi kat daha fazla yoğunlaştı. Şimdi, [g33] üç çocuğunu Babil fırınından kurtarmak için bir melek gönderdiğiniz gibi, merhametiniz bizi terk etmiyor. Çoğu zaman, günahkârlar olarak, insanlığa olan tatlı sevginizi gücendirmemize rağmen, yine de biz sizin kullarınızız. Merhamet et, kullarını hatırla. Görmek gerekirse, kutsal alanınız ve adınızın yüceltiildiği yer bizim için bir mezarlık haline geldi. Bu nedenle, kutsanmış ve müthiş isminizi öven, ellerinize ruhlarımızı, nefesimizi ve bedenlerimizi yerleştiririz." Bunu söyledikten sonra, hepsi birlikte Tanrı'dan merhamet istediler ve öldüler.

Şimdi [13] [Araplar], çok fazla altın ve gümüş talep ederek soylu lortları zincirlerle hapse attılar ve onları dayanılmaz işkenceye maruz bıraktılar. Ve onlara şöyle dediler: "Bu miktarda gümüş aldığımızda, sizi canlı serbest bırakacağız. Sonuç olarak, [lortları] sahte sözlerine inanmaya ikna etmek için yemin bile ettiler. [Lortlar], kendileriyle yüz yüze gelen tehlike yüzünden, düşmanlarına, biriktirdikleri hazinelerin çoğunu kendi elleriyle verdiler; hem [Arap] korsanlardan uzak tutmak için su altına sakladıkları [hazineleri] hem de kuru arazide tutulan [hazineleri]. Bu, belki de kendi hayatlarını kurtarabilirler diye yapıldı. Fakat bir kez servetlerinden mahrum kaldıklarında kâfirler onları ölüme mahkûm etti ve astı. [Bunların arasında] Bagratid kabilesinden Ashot'un oğlu Smbat, Artsrunid kabilesinden, Grigor ve Koriwn, Amarauni kabilesinden [g34] Varaz-Shapuh ve kardeşi ve tek tek söyleyemediğim çok sayıda diğer Ermeni lortlarını ele geçirildiler. Onların hepsini ortadan kaldırarak [Araplar], yurdumuzu azametli mirasçılarından tahliye ettiler.

Bu dönemde, Ermenilerin topraklarının azametli kabilelerinden yoksun durumu kurtlarla çevrili koyun sürüsüne benziyordu. Düşmanlar Ermenilerin topraklarının yerlilerini sürekli ve feci krizlerde tutarak üzerimize saldırırken her türlü kötülüğü yaptılar. Bu sürekli sıkıntılar bezdirmişti insanları, Göktekine [insanlar] sızlanmalarını ve hıçkırarak

ağlamalarını artırdılar. Bu arada Kuropalat Smbat ve onunla birlikte lortlar Bizans İmparatorundan barınmak için bir şehir ve sürüleri için otlak isteyerek ortaya çıktılar. [İmparator] onlara Egeria topraklarında Poti⁶¹ (Poyt) adı verilen kenti verdi. Ve altı yıl boyunca orada yaşadılar.

Muhammed bütün bu kötülükleri gerçekleştirdiğinde, ülkede ortaya çıkan ayaklanma, adı el-Velîd olan İsmaililerin halifesinin kulaklarına ulaştı. Sonra derhal [Muhammed]’e geri dönmesi için çağıran bir ferman yolladı ve onun yerine işitmesi ağır olan Abdülazîz’i gönderdi. Buna rağmen akıllı ve dünyası bilgiyle doluydu, aynı zamanda efsanelerin ve masalların bir anlatıcısıydı. Otoritesinde onaylandıktan sonra, Ermeni lortlarına, kendi topraklarına geri dönmeye ikna eden bir ferman yazdı [g35] ve onların geleneklerine uygun olarak onlara yazılı bir yemin verdi. Taahhüdün güvenilirliğinden emin olduklarında, ikamet ettikleri şehri ve hazinelerini ele geçirdiler, kilisenin süslerini yağma malı gibi gasp ettiler ve kendilerini Bizans imparatorundan ayırarak Arminiya’ya geri döndüler. İmparator bunu duyduğunda, onların nankörlüğüne üzüldü ve kilisenin liderlerini, büyükşehir ve başpiskoposları çağırdı ve onlara aforozu bir kitapta yazmalarını emretti. Ve bu dinsizlik hareketi o bayramda gerçekleştirildiği için bu aforozların Paskalya Bayramı’nın bitiminde, bu tür nankörlüğün faillerine karşı okunmasını emretti. Aynı aforozların her yıl günümüze kadar okunmasını sağladılar. [Bu lanetler] onlar üzerinde etkili oldu ve onların yıkılmasının nedeni oldu.

[14] Abdülazîz Ermenilerin topraklarının hâkimi oldu ve sert bir şekilde İsmail oğullarının kibirli vurdumduymazlığını bastırarak ve azarlayarak Ermenistan üzerine yapılan tüm haksız saldırıları durdurarak huzura kavuşturdu.⁶² Divin şehrini daha önce olduğundan daha büyük ve daha geniş olarak yeniden inşa etti ve onu kapıları ve kilitleriyle güçlendirdi ve kaleyi korumak için suyla doldurulmuş bir hendekle sardı. “Çünkü” dedi Abdülazîz kendisi hakkında, “Daha önce Divin’i yok eden bendim ve şimdi yeniden inşa edeceğim. On iki yaşında bir erkek çocuktum, [g36] [sonra] kırmızı bir önlük giyiyordum. Tacik birlikleri şehirle savaşırken, bir geçit boyunca süründüm ve duvarın tepesinde ortaya

⁶¹ Poti: Karadeniz’e kıyılı olan Faş diye de adı geçmekte olan şehir. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s. 67.

⁶² Ghewond’un yanı sıra İslâm kaynakları da Halife Abdülazîz için çokça övgüyle bahsetmektedir. İbnü’l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu’l- Fida, *el-Kâmil fi’t-Târih*, (İslâm Tarihi), c. 4, (trc. Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 309-315.

çıktım. Kendi dilimde birliklerimize yüksek sesle bağırdım, bu da duvarı ve İsmaililerin zaferini koruyan muhafızların zayıflaması ve kaçıyla sonuçlandı. Ve biz bu şehri mahvettik.” Kendi hikâyesini anlattığını söylüyorlar.

1.11. Komutan Muhammed bin Mervan’ın Çin’e saldırısı

Bu süreçte, bir kez daha komutan Muhammed [bin Mervân]’ın kalbi [bu kez] Çin topraklarına (Chenk) karşı öfkeleni. İsmaililer Prensi’nden birçok asker talep etti ve Çin Kralını kendisine boyun eğdireceğini ve hizmetine getireceğini vaat etti. [Halife] 200.000 kadar asker topladı ve onları kendisine verdi. Bu çok sayıda birlikle Muhammed, Şam bölgesinden ayrıldı ve doğuya doğru yöneldi, Çin topraklarının bir kısmına ulaşana kadar Asorestan’ı, Perslerin topraklarını ve Horasan’ı geçti. Orada Botis adında büyük bir nehrin kıyıları kenarında kamp kurdu. Çin Kralı’na [bu ifadeyle] bir ferman yazdı:

“[Öteki] milletler bizim korkumuzla titriyorken, neden yalnızsınız bu kadar inatla halifemize teslim olmayı reddediyorsunuz? Bize teslim olmama davranışınızla kime sığınırırsınız? Bizi [g37] yapmacık zarafetle desteklediğiniz kızlarınız arasında mı görüyorsunuz? Şimdi eğer bize hizmetin boyunduruğu altına girmezseniz, şunu anlayın: Ülkenizi, sakinlerinden yoksun bir çöl haline getireceğim ve krallığınıza son vereceğim. Bu mektuba cevap verirken geciktirerek ertelemeyin; daha doğrusu, hemen yapın.”

Chenbakur olarak adlandırılan Çin kralı bu belgeyi okuduğu anda, bütün phtipanlarını ve hamaharzlarını çağırdı ve vereceği cevaba göre müzakere etti. Birbirlerine danışarak, şu türden bir yanıt yazdılar:

“[Zamanın] başından bugüne kadar dünyada hüküm süren kralların hepsinden daha kuvvetli olabilir misiniz? Bütün dünyayı yöneten Babil kralı ile Makedonların ve Perslerin krallarının topraklarımız üzerinde hükmedemediği nasıl oldu? Anla ki sadece herhangi bir köpekten daha arsızsın ve şehvet tasmaına bulaşmışsın. Bu nedenle, güzel bakirelerim hakkındaki kötü arzularını dile getirdin ve bu da seni ve seninle birlikte gelen askerlerin hayatlarını tehlikeye atmaya zorladı. Şam’da bedenleriniz için hiçbir mezarlık olamayabilir mi? Şimdi siz anlayın, bizim topraklarımız kimseye bağımlı değil, ben de bunu etkileyecek biri olmayacağım. Ancak, eğer [sadece] benden bir hediye istiyorsanız, kralların kararından sonra, onu size vereceğim. O zaman kalkıp huzur içinde ülkenize dönebilirsiniz.”

[15] Muhammed tekrar Chenbakur'a şöyle yazdı: "Bana 30.000 kız ver ve seni huzur içinde bırakacağım [g38], aksi takdirde savaşta sana karşı geleceğim." Bunun üzerine, Çin Kralı bunu kabul etti ve Muhammed'e bir mesaj gönderdi: "İsteğinizi yerine getirene kadar ordunuzda kalın" dedi. Bu arada, askerlerine bazı el arabalarının etrafına perdeler koymalarını ve içlerinde istenen kızların yerine ağır silahlı süvarilerini gizlemelerini emretti. Bu şekilde onları tuzağında yakalardı. Nehrin kıyılarına geldiklerinde onların karşısında kamp kurdular. Arabalarda oturan [gizlenmiş] 40.000'den fazla süvari vardı. Birkaç askerle birlikte Chenbakur, onlardan kısa bir mesafe kat etti ve sonra "Muhammed'e [haber] yolladı: "Gel ve benden istediğin ve bütün krallığım boyunca ileri gelenler için seçtiğim 30.000 kız al. Şimdi ordunun asillerinden kızlarımın sayısına karşılık gelen bir sayı al, nehrin bu tarafına geç ve kızlarımın yanına rol dağıtımını yaparak gelenleri vereceğim, böylece kuvvetleriniz arasında hır gür etmek ya da kavga olmaz." Sonra, [Chenbakur], onları almak için nehrin karşısına tekneleri yolladı. Şimdi [Araplar] aptalca birliklerinden 30.000 tanınmış asker seçti ve onları nehrin karşısına gönderdi. Geçiş biter bitmez, Çin imparatoru İsmaili askerlerine saldırı emri verdi [g39].

İki taraf savaşta çatıştığında, perdeler tarafından gizlenmiş olan askerler ortaya çıktı. [Çinliler], [Arapları] kendi aralarında tuzağa düşürdüler ve kaçacak hiç kimse hayatta kalmayana dek onları kılıçtan geçirdiler. Ayrıca gemileri [güvenlik altına alarak] halatları kopararak kimsenin hayatta kalmamasını sağladılar. Muhammed ve atların üzerine atlayıp nehre atlayan ve atlarının cesaretine güvenen birkaç adam dışında kimse hayatta kalmadı. Böylece derin utanç içinde Çin imparatorundan yerleşimlerinin ülkesine döndüler. Bundan sonra da savaş için Çin ülkesine gitmediler. [Halife El-Velîd] ölümünden önce 10 yıl ve 8 ay hüküm sürdü.

1.12. Halife Süleyman'ın Saltanatı (715-717) ve Komutan Mesleme'nin Hazarlara Karşı Başarısız Seferi

Süleyman⁶³ halife olarak [715-717] [El-Velîd] yerine geçti, iki yıl ve sekiz ay boyunca hüküm sürdü ve öldü. Onun icraatları burada [bir açıklama izler.]⁶⁴

⁶³ Süleyman b. Abdü'l-Melik 715 ve 717 yılları arasında kısa süreliğine halife olmuştur. Halifeliğini Ömer b. Abdü'l-Azîz'i işaret ederek sonlandırmıştır. Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, (Çev. Onur Özatağ), Ötüken, Ankara 2016, s. 231.

⁶⁴ Süleyman b. Abdü'l-Melik, "zamanında Ermeniye valiliği ise Adî b. Amîre el-Kindî'ye bırakıldı." Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 289.

Saltanatının ikinci yılında [Süleyman] çok sayıda birlik topladı, onları Komutan Mesleme'ye (Mslim) verdi ve Hazar Kapılarına gönderdi. Geldiler ve Darband (Derbent⁶⁵) şehrinde bulunan Hunlara karşı çatarak ve eziyet ederek savaştılar. [Araplar] kalenin duvarlarını yıktılar. Kalenin duvarlarını yıkarken, vakıfta [g40] bu yazıyı taşıyan büyük bir taş ortaya çıkardılar: “Otokrat imparatoru Marcian (Markianos) [450-457] bu şehri ve bu kuleleri büyük bir masrafla hazinesinden [para ile] inşa etti. Daha sonraki zamanlarda İsmail oğulları onu yıkacak ve kendi hazinelerinden bir kez daha [fonlarıyla] yeniden inşa edecekler.” [Araplar] bu yazılı kayayı keşfettiklerinde, duvarı yıkmayı bıraktılar. Sonra, gözetmenleri belirledikten sonra yıkılan duvarı yeniden inşa etmeye başladılar.

[16] Mesleme çok sayıda asker aldı ve Kora [Darband] Kapılarından geçerek Hunların topraklarına saldırdı. Gitti ve Hunların şehri olan Targu'ya yakın bir kamp kurdu. Toprak sakinleri ortaya çıkan ve onlara karşı gelen [Arap] haydutları görür görmez, derhal Khakan/Kağan/Kaqanı (Xakan) adını verdikleri Hazarların kralına haber verdiler. Sonra bütün insanlar arasında cesaretle ünlenen Hazar Kralı geldi ve bir dizi asker topladı ve tüm devasa ve güçlü gövdeli kuvvetleriyle [Araplara] yakın kamp kurdu. Günlerce birbirleriyle savaştılar, ancak tugaya karşı tugay ile mücadele etmediler. Daha doğrusu, savaş kızışıyordu. Hakan, yardım çağrısında bulunduğu Alp Tarxan gelene kadar savaşa girmeyi geciktiriyordu. Mesleme, sayısız sayıda askeri [kendisine karşı] gördüğünde, kendinden endişe etmeye başladı ve kendini onlardan kurtarmanın bir yolunu bulup bulamayacağından şüphe etti. Bu yüzden birliklerine kampta muazzam bir ateş yakmalarını emretti. Daha sonra, ordusunun [g41] donanımını, cariyelerini, hizmetçilerini ve kadınlara hizmet eden kadınları ve kampın geri kalanını geride bırakarak, Kafkas Dağlarının arasından bir patika yolu açtı, ormanları tahrip ederek gitti. Böylelikle yol alması mümkün oldu ve düşmanın pençelerinden kıl payı arayla kaçabildi. Ve böylece Hunlar ülkesinden döndü, başı utanç içinde eğildi. ⁶⁶

Bütün bu olaylardan sonra Süleyman öldü.

⁶⁵ Darband (Derbent): Ortaçağ döneminde Hazar denizine kıyı olan vilayettir. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s. 67.

⁶⁶ “Arap kaynaklar Mesleme'nin bu ricatını onun H.113/M.731-732'de düzenlediği ve Semender'e ulaştıktan sonra geri çekilmeye zorlandığı (çadırları terk etmek, vb.) seferiyle şüphe götürür şekilde benzerlikler içerdiğini belirtir. Hatta bu geri çekiliş esnasında dahi hücum etmekte olan Hazar ordularını mağlup etmeyi başarmıştır.” Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, (Çev. Egemen Çağrı Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 76.

1.13. Anlaşılması Zor Olan Harflerin 13-14. Bölümlerdeki Çevirisi Çıkarılmıştır

[Süleyman]'dan sonra [II]. Ömer [halife olarak, 717-720] yerine geçti, iki yıl beş ay hüküm sürdü.⁶⁷

[II. Ömer]'in kabilesindeki bütün insanlardan daha asil olduğunu söylüyorlar. O, bizim topraklarımızın efendilerini kurban ettikten sonra, Muhammed'in Ermenilerin topraklarından çıkardıkları kişiler esaretinden kurtuldu. [Muhammed] sayısız kaleye el koydu ve kadın ve erkekleri köleleştirdi. Ancak, Ömer'in yönetimi kurulur kurulmaz, bütün tutsakları kendi yerlerine geri döndürmek için serbest bıraktı ve egemenliğindeki topraklara barış getirdi. Ömer, Bizans İmparatoru III. Leo'ya inancımızın gücü ile ilgili olarak, çeşitli sorular şeklinde oluşturulan bir mektup yazdı [Isaurian, 717-740]. Aşağıda, kısaca, özetleyeceğiz [g42].

1.14. Anlaşılması Zor Olan Harflerin 13-14. Bölümlerdeki Çevirisi Çıkarılmıştır

[Tercüman notu: II. Ömer'den III. Leo'ya gelen mektup ve cevabı (1887 St. Petersburg baskısının 42-98. sayfaları) daha sonra yapılan bir interpolasyon⁶⁸ olarak kabul edilir ve burada çevrilmez. İngilizce çevirisi ve bilimsel yorumu için bakınız; A. Jeffrey, "Ghewond'un II. Ömer ve III. Leo Arasındaki Yazışma Metni", Harvard Teolojik İnceleme (1944), s. 269-332.]

1.15. Halife II. Ömer'in (717-720) Ermeni Esirleri Serbest Bırakması

İmparator Leo tarafından yazılan ve güvenilir hizmetkârlarından biri tarafından İsmaililerin Halifesi Ömer'e gönderilen cevap böyle oldu. İkincisini okuduğunda, utançtan kurtuldu. Bu mektubun bir sonucu olarak [Ömer] Hristiyan halklara karşı daha nazik ve

⁶⁷ 717 ve 720 yılları arasında halife olan Ömer b. Abdü'l-Azîz'in babası Abdülaziz b. Mervan, onu bir âlim olarak Medine'de yetiştirmişti. Dini ilimler, edebiyat, sanat alanlarında büyük bir yeterliliğe sahip olan halife âlimlerden oluşan danışman heyetiyle birlikte devleti yönetmekteydi. Adaletli olması ile Hz. Ömer (r.a.)'a benzetilerek, ikinci Ömer olarak tarihçiler tarafından anılmıştır. Hatta o dönemdeki tüm muhalif grupların takdirini kazanmış büyük bir devlet adamıydı. Daha detaylı bilgi için bkz. M. Ali Kapar, "Emevi Valilerinden Abdülaziz b. Mervan", *İstem*, yıl. 4, sy. 8 Konya 2006, s. 43-49; İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed, *Kitabu İkdi'l-Ferid*, VI, Kahire 1965, s. 100; Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru't-Tivâl*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam), s. 297; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 426-428; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz el-Halîfetü'r-Zâhid*, (thk. Nâim Zerkûr), Beyrut 1984, s. 16-18, 41-46; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, c. IV, s.106; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. IX, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n-Nasr), s. 71.

⁶⁸ Interpolasyon: Ortaçağ döneminde, matematikte varsayımları tahmin ederek bulma yöntemine verilen ad. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rüşdi Râşid, "Matematik", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 129-137.

hoşgörülü hale geldi ve her vesileyle yardımseverliğini gösterdi. Aslında, daha önce anlattığımız gibi, esirleri serbest bırakan oydu ve herkesin suçlarını yargılamadan affetti. Kendisinden önceki iktidar seleflerinin herhangi birinden daha çok kendi halkına karşı aynı iyi niyeti gösterdi. Hazineleleri açarak, süvari subaylarına maaş verdi.

Bütün bu olaylardan sonra öldü.

1.16. Halife II. Yezîd'in Bağnazlığı (720-724)

[Ömer]'den sonra II. Yezîd (Yazkert) [720-724] altı yıl hükmetti⁶⁹. Hristiyanlarımıza karşı bağnaz zulüm eylemleri yapan ahlaksız bir adamdı [g99]. Ahlaksız bir kötü ruh tarafından motive edilen, Tanrımız ve Kurtarıcımızın ve havarilerinin gerçek inkarnasyonunun hayat veren simgesinin parçalanmasını ve yok edilmesini emretti. Benzer şekilde ibadete yardımcı olmak için Hz. İsa'nın birçok yerde inşa edilmiş Teslis tanrısal haçını parçaladı. Bunun nedeni, bağnazlık iblisinin onun inanç taşını yerinden oynatmaya çalışmasına zorlamasıydı. Olduğu gibi, o taşı hareket ettiremedi ve onun yerine onun tarafından ezildi. Bağnazlığının zirvesine ulaştığında, domuzların toplu katledilmesini emretti ve bu kirli hayvanların sürülerinin ülkeden toplanmasına yol açtı. Bir kez daha, bağnazlık zihninde şeytan tarafından uyandırıldı. Yezîd ölümüne yaklaşırken de ölüme yakındı, bu iblisin şiddeti onu boğdu ve mahvetti. İşte o, âlemlerin Rabbi tarafından layık bir hüküm aldı ve böylece acı bir şekilde helak oldu.

1.17. Halife Hişâm'ın (724-743) Ermenistan'ın Vergi Yükünü Arttırması

[II. Yezit], on dokuz yıl boyunca hüküm süren Hisham (Heshm) olarak da bilinen Sham [724-743] tarafından saltanata geçirildi. Saltanatının ilk yılında, Ermenilerin toprakları boyunca bir nüfus sayımı [g100] yapmak için Harith (Hert) adında bir komutanın gönderilmesinin felaket planını tasarladı. Bu çeşit kötülüklerle vergi hizmetinin baskıcı

⁶⁹ Yezîd b. Adü'l-Melik b. Mervân 720 ve 724 yılları arasında halifelik yapmıştır. Halifeliği sırasında kabileler arasında taraf tutarak intikamcı, baskıcı zulümler yapmış düşmanlıklarının artmasına sebep olmuş, bu nedenle Arap fetihleri bir süre duraklamıştır. Böylece batı da Rumlar, kuzeyde ise Hazarlar Emevi Devleti'ni tehdit etme cesaretinde bulunmuşlardır. Belâzurî, *Futûh*, s.289-290; Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, *Tarih*, c. 2, Beyrut 1960, s. 302; Taberî, *Tarih*, c. VI, 619, c. VII, 21, s. 553-554.

boyunduruğunu daha da ağırlaştırmayı ve önceki halifelerin biriktirdiği hazineleri yaklaşık olarak harcamış gibi [eski Halife] Ömer'in yardımseverliğinden memnuniyetsizliği göstermeyi amaçlıyordu. II. Yezit, topraklarımızı birçok felakete uğrattı, herkes amansız, kaçınılmaz ve dayanılmaz baskıdan inlediği noktaya geldi. Bundan sonra onun eli Ermenilerin toprakları üzerinde daha da ağırlaşacaktı.

1.18. Arminiya Hükümdarı Jarrah İbn Abdallah al-Hakami (722-725;729-730) ve Hazar Meseleleri

Bu dönemde bir kez daha kuzey bölgelerinde huzursuzluk yaşandı. Çünkü kağanlığa yakışan Hazar kralı ölmüştü. Bunu Parsbit⁷⁰ adlı annesi gördüğünde, Tarmach komutanına⁷¹ büyük bir güç toplama ve Ermenilerin ülkesine karşı koyma emri verdi. Birleştirilmiş bir birlikle [birlikler] Chora Geçidi'nden, Mazkut'un ülkesi aracılığıyla, Paytakaran topraklarına⁷² baskın yaparak, Aras Nehri'nden İranlıların ülkesine geçerek, Artavet⁷³ ve Gandzakshahastan'ın⁷⁴ yanı sıra Etshibaguan ve Spantaran Peroz ve Ormizd Peroz [g101] bölgelerini yıkarak, [g101] Hunlar ülkesine doğru geçti. [Hazarlar] İsmaili ordusuna ve Cerarah (Jaray) adlı [Djarrah İbn el-Hakami, Arminiya'nın hükümdarı, 722-725, 729-730] komutanına rastladılar. [Hazarlar] hepsini öldürdüler ve aynı zamanda Ampriotik denilen kaleyi kuşatmak suretiyle Zarewand bölgesinde baskın düzenlediler. Ordu teçhizatını ve Artavet şehri yakınındaki kılıçlarıyla köleleştirilenleri bıraktılar. Fakat onlar Ampriotik kalesine karşı savaşıırken, aniden İsmaili birliklerin bir komutanı generalleri emrinde, Saiid el-Harashi (SetHarashi) [Saiid İbn Amru el-Harashi, Arminiya 730-731 hükümdarı], az sayıda askerle birlikte beklenmedik anda ordugâhlarına saldırdı. [Araplar] çoğunu öldürdü ve köleleştirdiklerini aldı. Bu olayın kötü haberleri, Ampriotik kalesini kuşatmış olan birliklere ulaştı. [Hazarlar] kendilerinin başına gelmiş kötülükleri duyduğunda, kuşattıkları

⁷⁰ Parsbit: "Prisbit ya da Parsbit, 730'lu yıllar boyunca Hazar Kağanlığı'nın kadın kağanı (hatun veya katun). Prisbit, Müslüman kaynaklarında 'Hazarlar kağanının annesi' olarak geçmektedir. Bazı kaynaklarda ise Barsbek adıyla geçmektedir." Peter B. Golden, *Khazar Studies An Historio-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, Akademia Kiado, Budapest 1980, s. 279.

⁷¹ Tarmach komutanı: General veya Komutan anlamında bir unvan rütbe ismi. Pınar Özdemir, "Hazar Türkçesi Leksikoloji Tespiti Denemesi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sy. 36, Kış 2013, s. 192.

⁷² Paytakaran toprakları: Ermenistan'ın en doğudaki vilayettir. Aras ve Kür Nehri kavşağında yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 56.

⁷³ Artavet: Hazar Denizine kıyı olan İran şehri. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s. 67.

⁷⁴ Gandzakshahastan (Gandzak, Gence): Ermenistan'a sınır Arap şehri. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s. 67.

kaleyi terk ettiler ve kamplarına saldıran eşkıyaya karşı çıktılar. Hazarlar aynı [Arap] birlikleriyle çatıştıklarında, [Araplar] onlara birçok darbe vurdular, hatta [savaş] amblemlerini ele geçirdiler. Bu, Harashi tugayının bu güne kadar onlarla birlikte olan bronz bir heykel/resmiydi.

[18] Ardından İsmaili halifesi, kardeşi Mesleme'yi (Mslim) [Mesleme bin Abdülmelik], Harashi tugayına yardımcı destek sağlamak için çok sayıda birlikle gönderdi. Ancak Mesleme oraya ulaştığında, savaşa katılmak için zamanında gelmediğini anladı, çünkü Saiid çoktan zafer kazanmıştı. Ve böylece, [haince] el-Harashi'nin bazı adamlarını kılıçtan geçirdi, bazılarını serbest bıraktı ve ganimetlerini ve esirlerini kamulaştırdı. [Said al-Harashi]'ye hakaret etti, azarladı ve işkence etti ve [g102] onu öldürmek bile istedi. Ancak, açık bir şekilde böyle bir emir veremedi, çünkü [el-Harashi'nin] kabile üyeleri ortaya çıkmıştı ve bir kargaşa yaratıyorlardı. Bu yüzden isteğini gerçekleştirmeye cesaret edemedi. Aksine, sessizce bu planlarını kontrol etti ve İsmaili halifesine geri döndü.

1.19. Isauria Hanedanı İmparator III. Leo'nun (717-741) Hükümdarlığı Döneminde Bizans'a Karşı Arap Savaşı

Bundan sonra [halife] Bizans imparatorunu tehdit etmeye başladı. Bizanslıların kendisine gönderdiği ve vergi ödediği imparator III. Leo'ya [The Isaurian⁷⁵, 717-741] bir elçi gönderdi. İmparator Leo mesajda belirtilen şartları kabul etmediğinde, öfkeli [halife], erkek kardeşi Mesleme'yi Bizans topraklarına karşı büyük bir güçle gönderdi. [Mesleme], çok sayıda asker alarak, Suriye Kilikya'dan⁷⁶ Mysia topraklarına⁷⁷ geçti, [Batı] Küçük Asya'da "topraklar arasında" olarak tercüme edilen [bir bölgeye yerleşti]. Oradan Bithynia topraklarına ulaştı ve Sangarius⁷⁸ (Sagarios) adı verilen hızla akan bir nehrin kıyısında kamp kurdu. Bizans kuvvetleri de hazırlıklar yaptı, toprak sakinlerini kalelere ve müstahkem

⁷⁵ Isaurian: Bizans İmparatoru III. Leon'un 717 ila 741 yılları atasında kurduğu hanedana verilen isimdir. Suriye hanedanlığı olarak da bilinmektedir. Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 230-244.

⁷⁶ Kilikya: Anadolu'daki Toros Dağlarının kuzeyinden çevrelendiği bölgeyi içerir. Detaylı bilgi için bkz. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s. 7.

⁷⁷ Mysia toprakları: "Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen kentin en eski adı 'Magnesia'dır. Bizans Döneminde önemli bir askeri üs ve sonrasında piskoposluk merkezi haline gelen Manisa" Türkiye'de vilayettir. Ü. Melda Ermiş, S. Gündüz Küskü, A. Yılmaz, "Erken Demir Çağ'ından Ortaçağ'a Manisa Kalesi", *TÜBA-KED*, Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi, 2017, s. 247.

⁷⁸ Sangarius (Sagarios) Nehri: Suriye'ye kadar uzanan ovanın güneyinden kuzeyine doğru akan sık sık yatak değiştiren Sakarya Nehri. Özkan Ertuğrul, "Roma ve Bizans Devrinde İzmit ve Çevresinde İki Merkez: Serdivan ve Yazlıkköy", Uluslararası Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, I, Ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, Kocaeli 205, s. 90.

şehirlere taşıyarak onları İsmaililerden korudu. Sonra nehrin diğer kıyısında karşılarına yerleştiler, kamplarını çevreleyen bir hendekle güçlendirdiler. Böylece bir süre beklemeye devam ettiler. Bu arada, günlük olarak, İmparator Leo, [güçlerinin] hain bir tuzağa düşmemesi için Bizans komutanına önemli uyarı haberleri göndermeye devam etti. Daha doğrusu, sadece orada kalmalarını ve onları savaşız tutmalarını istedi [g103].

Ancak, [Bizans komutanı] imparatorun emrettiği gibi özen göstermedi. İsmaili komutanın birliklerini oraya ve buraya baskın yapmak için yayıldığını, bir sürü ganimet ve esir aldığını ve kendi topraklarına dönmeye çağırdığını duymuştu. Bizans komutanı bunu öğrendiğinde, birliklerine silahlanmalarını ve onlara saldırılarını emretti. [Bizans birlikleri] ortaya çıktığında ve İsmaili birliklerine yaklaşıırken, sonra gelenler, [Bizans ordusunun karıştığı ve büyük bir toz bulutu eşlik ettiği için] onların peşinden geldiklerinin farkındaydı. [İsmaililer] teçhizatlarını ayırdılar ve yığınaklarını üç cepheye bölerek burada ve oralarda tuzaklar kurdular. Mesleme, birliklerin bir bölümünün başındaydı ve takipçilerle çarpıştı. Onlarla karşı karşıya olan Bizanslılar hazırlıksızdılar ve güçleriyle birlikte düşmanlarının ortasına indiler. Sonra, tuzaklarda saklananlar fırladılar, onları tuzağa düşürdüler ve Bizans birliklerinin çoğunu kılıçtan geçirdiler. Bundan sonra [Araplar] o ülkenin ilçelerini ve şehirlerini alarak çevredeki bölgelere baskın yapmak üzere yayıldılar. Esir alınan kişilerin sayısının 80.000’den fazla olduğu söyleniyor. Sonra [Araplar] sevinçle kendi topraklarına döndüler.

[19] İsmaililerin Halifesi, zaferin büyüklüğünü gözlemlediğinde, efendileri ile birlikte neşelendi. Kardeşine muhteşem hediyeler verdi ve elde ettiği zaferi kutsadı. Erkek ve kadın köleleri ve teçhizatı içeren yağmaya gelince, onu birliklerinin arasında paylaştırdı. O yılın geri kalanı için [Halife] [daha fazla savaştan] vazgeçti [g104].

1.20. Komutan Mesleme’nin Konstantinopolis’teki Felaketi

Şimdi gelecek yılın başlangıcında bir kez daha [Halife] bir önceki birlikten daha büyük bir kuvvet topladı ve onu komutan Mesleme’ye emanet etti ve onu Bizans’a karşı gönderdi. [Halife], kardeşinin iradesini yerine getirene kadar kendisine geri dönmeyeceğine dair yemin ettirdi, çünkü O, İmparatorluğu yok edeceğine ve Konstantinopolis⁷⁹ adı verilen şehri ve

⁷⁹ Konstantinopolis: (İstanbul) “İmparator I. Konstantinos Roma tahtını ele geçirdikten (323) sonra Byzantion’u imparatorluğun yeni merkezi olarak seçti.” Işın Demirkent, “İstanbul”, *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 220-239.

yeryüzünde Tanrı'nın evi olarak göksel bilgelikle inşa edilmiş olan St. Sophia Katedrali'nin [Ayasofya Katedrali'nin]⁸⁰ sayısız kurumunun temellerini yıkacağına söz vermişti. Ve oraya iğrenç bir şeytan ibadeti yeri, bir cami (mescit) inşa edeceğine yemin etti.

Bütün bu [vaatlerle], kesin niyetiyle [Mesleme] birliklerinin çoğuyla Bizans ülkesine ilerledi. Tüm mühimmatıyla Pontik [Deniz] kıyılarında kamp kurdu. Sanki İmparator Leo'ya yüzüstülüğünü göstermek ister gibi aşağıdaki ifade ile [Mesleme] kendisine bir aşağılama ve alayla dolu bir mektup gönderdi.

“Neden bu inatçılık ve bize vergi ödeyen haline gelmediniz? Tüm uluslar bizim korkumuzla titriyorlar. Bizi reddederek size yardım etmesi için kime güveniyorsunuz? Kil çömlek gibi parçaladığımız ve ezilen krallığımız olan egemenliğimize karşı çıkan tüm krallıklara [g105], musallat olduğumuz kötülükleri duymamış olabilir miydiniz? Bütün dünya serveti bizim oldu çünkü Tanrı'nın emri ve babamız İsmail'e verilen söz yerine getirildi. Ve gerçekten, her krallığı fethettik. Belki de, hükümdarlığınız boyunca ülkenizde ne kadar felakete uğranıldığını gözlemlemediniz. Kendi elimle şehirlerinizin çoğunu mahvettim ve kendi kılıcımla birliklerinizden çoğunu katlettim. Şunu bilin: Eğer bir haraç ödeyen haline gelmezseniz, krallığınızı ortadan kaldırırsanız ve duvarlarına güvendiğiniz o şehrin surlarını yıkana kadar doğduğum ülkeye geri dönmeyeceğime yemin ettim. Ve ibadetinizin Sophia [Ayasofya] adını verdiği yere gelince, askerlerim için onu hamam haline getireceğim ve taptığın haç ağacını kafanın üzerine vuracağım çünkü inancımızın yüceliği, Tanrı'nın önünde büyüktür ve bize yardım edecek.”

[Mesleme] bunları ve İmparator Leo'ya daha kötü hakaretleri yazdı. [Leo], alaycı mektubu okuduğu anda Patrik [Germanos, 715-730]⁸¹, Senato ve şehrin tüm çokluğunun [Tanrı'yı üç gün boyunca St. Sophia Katedral'inde [Ayasofya Katedral'inde] durmadan yüceltmesini emretti. İmparatorun emriyle tüm şehir ibadet yerine [gitmesi] için harekete geçirildi. Sonra imparator kendisi ortaya çıktı ve elindeki hakaret mektubunu uzatarak kutsal

⁸⁰ Ayasofya Katedrali: (Ayasofya Camii) “Bizans devrinde İstanbul'un en büyük kilisesi iken fetihten sonra şehrin baş camii haline getirilen ve etrafında zamanla bir külliye teşekkül eden mâbed.” Semavi Eyice, “Ayasofya”, *DİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 217.

⁸¹ Germanos: Konstantinapolis Patriği olan Germanos (715-730) V. Konstantin tarafından, İkonoklazm'ı (III. Leon'un başlattığı, Bizans'daki kiliselerde kutsal resim ve heykelleri reddetme anlayışı), savunduğundan dolayı her yıl yinelemek kaydıyla lanetlenmeye mahkûm ettirdiği rahiplerden biridir. Mustafa Göregen, “İkonoklastik Konsil ve Yahya Dimeşki”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 14, Sonbahar 2014, s. 61-71.

tapınağa gitti [g106], Hizkiya⁸² gibi, başından beri, kıymetli olanlar için merhamet ayırmış olan Kurtarıcımızın hoşgörülü bağışlayıcılığını çağırdı. Ağlamaklı şekilde Leo, Bizanslılara yardım etmesi ve kötü niyetli düşmanın intikamını alması için herkesin Tanrısına yalvardı. Ayrıca, azarlayıcının kınanmasından da bahsetti, Davut ilahisini ezberden okuyarak: “Düşman kutsal yerinizi nasıl mahvetti ve düşmanların onların zenginliklerinden övünç duydular. Kendi zaferlerini kendileri belirlediler ve Tanrıdan gelen şeyi tanımadılar.” [Psalms 73, 3-4]

[20] Bu ayet ve bunun gibi birçoğunu, günah çıkarmada Tanrı’nın önüne dökmüş, dualarını üç gün oruçla uzatmıştır. Bundan sonra Komutan Mesleme’ye aşağıdaki ifadeyle bir mektup yazdı:

“Neden kâfirlerin kötülüğünden gurur duyuyorsun? Neden ihanetinizi bir ustura gibi keskinleştiriyorsunuz? Neden yüce Tanrı’nın önünde yüzünüzce övünüyorsunuz? Sen Kurtarıcımızı ve O’nun tahtını küstahça zihninde canlandırıyorsun. Bu tapınak onun adının görkemine ve bana karşı, İsa’nın tahtının koruyucusu ve kralların kralına ve şehrine karşı açtığın o iğrenç ağzını susturacak. Bu nedenlerden dolayı, hakaret ettiğiniz merhametinin, kötülüğünüz için size geri ödeyeceğini umuyoruz. Uygunsuz konuşan bu ağızların [g107] susturulacağını söyleyen peygamber Davut’un lanetlerine uygun olarak [Tanrı sizi cezalandırsın]. Bize gelince, yaylarımızla övünmediğimiz gibi kılıçlarımızla da yaşamıyoruz. Aksine, Tanrı’nın sağ eli ve kolu ve yüzünün ışığının koruyucu gücü sizin yaptığınız gibi, kibirleriyle övünenleri yok edebilir. Kılıcınızla katlettikleriniz ve ülkemden köleliğe yol açanlar için sizden kan talep edileceği aklınıza hiç gelmedi. Bu, yaptıklarınızın doğruluğundan değil, kendi günahlarımızdan dolayı, günahkârların esasının, iyiler üzerine uğramasına izin verdi, böylece zayıflığımızı ölçelim ve Yaratıcının istediği her şeye göre davranmamız için tavsiyede bulunalım, diye. Tanrımızı Tanrı ile test ediyorsunuz. Ama O, sizi ve tüm çokluğunuzu dalgaları, tam da sert kalpli Firavun’un Kızıldeniz’in derinliklerine gönderildiği şekilde altüst ederek batırabilir. Suları Mısır birliklerine çeviren ve boğarak onları yok eden Musa’nın asasıydı. Bu asa bugün hakaret ettiğiniz tüm güçlü İsa Haç’ının modeliydi.

⁸² Hizkiya: “Yahuda Krallığının kült merkezini Kudüs olarak ilan edip, tüm İbraniler için dini reforma imza atan Yahuda kralı Hizkiya (M.Ö.715-686), kült merkezini tek bir yerde birleştirerek, tüm idareyi burada topladığı gibi, Asur Devleti’ne karşı başlatacağı isyan için gerekli malzemeyi de bu sayede sağlamıştır.” Ş. Ay, “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”, History Studies International Journal of History, s. 8.

“Ama şimdi, arkani dönüp benden uzaklaşırsan kendin ve birliklerin için neyin iyi olduğunu seçeceksin. Aksi takdirde size saplantı haline geleni çabucak yapın. Ve Tanrı’nın varlığında neyin iyi ve neyin hoş olduğunu belirlemesine ve O’nun kararı vermesine izin verin. Bırakın O, insanların kurtarsın ve başlarını utanç içinde eğerek bizi rahatsız edenlere teslim etsin” [g108].

İsmaili komutanı bu mektubu okur okumaz daha da öfkeleni ve bir kayanın sağlamlığına karşı savaşmak için vahşi bir canavar gibi ayaklandı, böylece uygun olduğu gibi kendi tuzağına yakalandı. Çünkü onun kalbini sertleştiren Tanrı idi. Sonra askerlerine gemileri hazırlamalarını emretti ve gemiler günlerce hazırlanmış olduklarından bu komutu bir kerede uyguladılar. [Komutan Mesleme] bütün teçhizatıyla hemen gemiyi aldı ve [Konstantinopolis] şehrine yaklaştı. İmparator Leo, denizdeki bir orman gibi, çok sayıda birliği gördüğünde, demir çitli duvarın emniyete alınmasını emretti ve kalenin kapılarını bir zincirle kapattı ve kimsenin düşmanla savaşmasına izin vermedi. Çünkü Tanrı’dan bir felaket beklemeyi sürdürdü ve [Mesleme]’ye onun eylemlerine göre intikam dağıtmasını görmek için bekliyordu. [Leo] derhal patriğe, senatoya ve kentin büyük bir kısmına sarsılmaz inancıyla birlikte İsa’nın Haçının yenilmez ve görkemli işaretini almalarını emretti. İnsanlar muzaffer ve saygıdeğer Haç’ın önünde ve arkasında cenneti kokulu tütsü ve parlayan mumlar ve meşalelerle yüceltirken İmparatorun kendisi, omuzlarında bu yenilmez zaferi [Haç] çürüten kalabalığın ortasından geçti. Sonra tüm kalabalık şehir kapılarını açtı ve gün ışığına çıktı, suların üzerinde haçı kaldırdı ve ağladı: “Bize yardım et, Tanrı’nın son, dünyanın kurtarıcısı olan İsa [g109].” Bu kelimeleri üç kez gökler üzerine duyurarak, Tanrı’nın Haç’ının ana hatlarını üzerine bastırarak, [İmparator] Haç sembolünü ile deniz sularına vurdu.

[21] Tek seferde, kutsal Haç’ın gücüyle, denizin derinlikleri çalkalandı ve şiddetli bir şekilde vuran dalgalar yükseldi ve Firavun birliklerinin cezalandırıcı denizden [ilahi] gazap çektiği gibi, birliklerin çoğunun deniz sularında boğulduğu noktaya kadar İsmaili birliklerinin büyük bir kısmının boğulması gemide büyük bir yıkıma neden oldu. Askerlerin bir kısmı, tahtalara yapışmış, denizin en uzak kıyılarına, Trakya topraklarına taşınırken, diğer [kurtulanlar] uzak adalarda mahvoldu.⁸³ Zira birliklerinin çoğu 500.000 askeri aştı.

⁸³ Bizans Devleti Tarihi’ne göre; “717 Ağustos’unda halifenin kardeşi Mesleme, ordu ve donanma kuvveti ile İstanbul önünde görüldü. Konstantinos dördüncü günlerinde olduğu gibi, Bizans Devleti’nin yaşayıp yaşamayacağını kesin sonuca bağlayacak mezbûhane bir savaş yeniden başladı. Fakat kırk yıl önceki gibi Bizans bu sefer de bu kesin savaşı kazandı. Bizanslılar yeniden Grek ateşi sayesinde Arap donanmasını

Felaketten kaçan ve karada kalanlara gelince, [imparator] acımasızca öldürölmelerine izin vermedi. Aksine, yiyecek almanın bir yolu olmadığı için kuşatma altında tutulmalarını emretti. Büyük açlık, kendi atlarını ve katırlarını zaten yiyip bitiren ve şimdi carıye kızlarını katletmeye ve hizmetçilerini yemeye ve açlıklarını doıurmaya yönelmiş olan birliklerin üzerine çöktü.⁸⁴ Ardından İmparator Leo'ya, onlara merhamet etmeleri ve erzak vermeleri için doğrudan doğruya bir hayli ricada bulundular. Pek çoğundan yalnızca birkaçı hayatta kaldı. İmparator Leo, Tanrı'nın düşmanın intikamını aldığını göz önüne alarak, onlara büyük bir merhamet gösterdi. [Mesleme]'yi yanına çağırđı ve utanmaz arsızlığını hatırlayarak onu çokça aşığıladı.

“[Leo sordu], Neden ölkemize saldırmak, birliklerimi acımasızca kılıçtan geçirmek ve şehirlerimin sakinlerini köleliğe götürmek istediniz? Sen ölümün oğlu ve yaşamaya değmezken, Bizim Tanrı'mız yaşamı simgeler. Gerçekten de, Tanrı benim durumumu değerlendirdi ve günahkârlığınızı kendi başınıza geri çevirdi ve sizden [döktüğünüz] masumların kanını istedi. Bu yüzden size karşı yardım elimi uzatmayacağım ve sizi layık olduğunuz gibi yargılamayacağım. Çünkü Sen, benim ellerimdesin. Ben sizin üzerinizde hükümdarım, öldürürüm veya bağışlarım. Ama öldürölmeyeceksin; bunun yerine, tanık olduğun, Tanrı'nın güçlerini git başkalarına anlat.”

Sonra Mesleme İmparator'a cevap verdi:

“Senin karşında bu şeyler hakkında ne söyleyeyim çünkü gerçekten ben yaşama layık değilim. Ülkenize karşı işlediğim suçlar sayıca az değil. Yaşamama izin vererek bana büyük merhamet gösterdin, zira ben kendi hatalarımı kabul ediyorum. Bana merhamet etmek için kalbine merhamet girdiğine göre, eve gitmem için beni serbest bırak ve artık sana karşı savaşmayacağıma yemin edeceğim.”

yakmaya muvaffak olurken Arapların İstanbul'u hücumla almak teşebbüsü de yine şehir surlarının önünde akım kaldı. Bundan başka 717/718 kışı bilhassa sert geçti, öyle ki, Araplar büyük kitleler halinde öldüler; nihayet Arap ordugâhında, daha da büyük kayıplara sebep olan dayanılmaz bir kıtlık vuku buldu. Bu yetmiyormuş gibi Arap ordusu Bulgarlar tarafından da saldırıya uğrayarak ağır kayıplar verdi. 15 ağustos 718'de, başladığından tam bir yıl sonra, kuşatma kaldırıldı ve Arap gemileri Bizans sularını terk ettiler. İşte bu suretle ikinci defa olarak Arap taarruzu Avrupa'nın eşiğinde, Bizans surları önünde parçalanmış oluyordu.” Daha fazla bilgi için Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 145-146.

⁸⁴ İslâm kaynaklarına göre, Bizanslıların Müslümanlar için oluşturdukları en büyük silahı olan Rum ateşi ile Arap gemilerinin arasına girerek, Arap donanmasının yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını karşılayacak olan savunmasız erzak gemilerini yakmışlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, c. 3, s. 194-197.

[İmparator Leo] böylece emretti. Mesleme hazırlandı ve bir gemiye bindi, dikkatlice Akdeniz'i dolaştı ve büyük bir utançla ülkesine geri döndü. Şehirden şehre giderken, iç çekmeler ve hıçkırıklarla, alınların dövülmesiyle ve üzerlerine kül dökülmesiyle karşılandı. [G111] Ve O, başını büyük bir utanç içinde eğdi ve onlardan büyük hakaretlerle karşılaştı, fakat sadece bu cevabı verebildi: "Tanrı'ya karşı savaşamadım." Sonra eve gitti ve ölüm gününe kadar beline kılıç kuşanmadı.

1.21. Muhammad bin Mervan'ın Arminiya'daki Egemenliği (732-744); Mamikonian ve Bagratuni'nin Muhteşem Evleri Arasındaki Çatışma; III. Ashot Bagratuni'nin, Halife Adına Başkanlık Etmesi (732-748)

Bu dönemde İsmaililerin halifesi Hişâm⁸⁵, El-Haraşi dedikleri Said'in yerine Ermeni halkına hâkim olması için Muhammed'in oğlu Mervân'ı (732-744) gönderdi⁸⁶. Mervân Divin şehrine vardığında, Ermenistan lortları onunla görüşmeye geldi. Vasak'ın oğlu Ashot, Bagratid evinden çağrıldı ve onlarla barış görüşmesi yapıldı. [Mervân], Hişâm'ın emriyle Ashot'a Ermeni toprakları üzerinde patrici yetkisini verdi ve pek çok övgüyle onu gururlandırdı. Ancak Smbat'ın oğulları Hişâm ve Komutan Mervân tarafından yüceltilen Ashot'a verilen onuru öğrendiklerinde, feci şekilde öfkeleniler. Hoşnutsuzlukları, derhal tutuklanmalarını emreden Muhammed'in oğlunun kulaklarına ulaştı. [Mervân] Mamikonian⁸⁷ kabilesinden Grigor ve Dawit'i İsmaili halifesine gönderdi ve [g112] onlara karşı bir suçlama yazdı, [g112] Ashot otoritesine karşı kışkırtıcı olduklarını belirtti. [Halife Hişâm] onların Yemen (Eman) denilen çöle götürülmelerini ve hayatlarının geri kalanında hapis cezasına çarptırılmalarını emretti.

Patrici Ashot'un [III. Ashot Bagrutini, Başkanlık Prensi 732-748] otoritesi kurulduktan sonra, topraklarımızda [uygulanan] zorba yönetim konusunda İsmaililerin

⁸⁵ Hişâm b. Abdü'l-Melik: 727 ila 743 yılları arasında halifelik yapmış, hakkı hukuku koruyan bilge bir halife. Hakkında, "Sehbal b. Muhammed, *'Hişâm'dan başka, halifeler içinde kan dökmekten daha çok nefret eden ve bundan daha çok ıstırap duyan kimseyi görmedim'* demiştir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 252.

⁸⁶ Halife Hişâm Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine Mervân b. Muhammed'i vali olarak atamıştır. Ayrıca Mervânî soyundan gelen adamlarını siyasi yönetimden çok askeri yönetime katmıştır. Muaviye b. Hişâm, Mesleme b. Abdülmelik, Süleyman b. Hişâm, Muhammed b. Abdülmelik benzeri güçlü komutanları Rum seferleri düzenlemeleri için görevlendirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ya'kubî, *Tarih*, c. II, s. 318; Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 43, 88, 1017; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 239.

⁸⁷ Bazı rivayetlere göre Çin ve Orta Asya'dan göç ederek, İran ve Kafkasya çevresini ele geçiren kabiledir. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Dilek Kızıtanır, *Ermeni Ashot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018, s. 14-15.

halifesine gitti. Bunun nedeni, üç yıldan fazla bir süredir Ermeni lortlarına ve süvarilerine ödenen maaşın kesilmesi idi. [Ashot], Hişâm ile yüzleşti ve onun huzurunda doğruluk ve bilgelik sözleri konuştu. Ve [Halife] onu değerli bir şekilde gururlandırdı ve onun isteğini kabul etti. Son üç yıl boyunca 100.000 [Gümüş parçasının] toplamının onun için tartılmasını emretti. Bundan sonra görev süresi boyunca süvariler tarafından gümüş aynı seviyede [veya ücrette] engel olmadan alındı.

1.22. Prens Ashot Bagratuni'nin, Hazarlara Karşı Arap Savaşına Katılması

[22] Daha sonra Muhammed oğlu Mervân, lortlar ve süvarileri ile Prens Ashot dâhil olmak üzere birçok asker topladı ve Hunlar [Hazarlar] topraklarına baskın yapmak için onlarla birlikte gitti. [Varach'an/Balanjar⁸⁸] şehrine karşı savaştılar, şehrin koruyucularını bozguna uğrattılar ve şehri ele geçirdiler. Şehrin sakinleri, eşkıyaların onları etkisiz hale getirdiğini ve şehri ele geçirdiklerini [g113] görünce şehrin vatandaşlarının çoğu eşyalarını denize fırlattı, bazıları da suya atlayarak kendilerini boğdu. Hemen İsmaili birlikleri [kalan] yığınları ve ganimeti topladı ve Prens Ashot ile birlikte Mervân, Hun bölgelerinden büyük bir zafer ve çok fazla ganimet ile geri döndüler. Berde⁸⁹ (Partav) Shahastan'a vardığında esirlerin ve ganimetin beşte birini bir kenara dizdi ve zaferlerinin zenginliği olarak Halife Hişâm'a gönderdi.

[Hişâm] Mervân ve askerlerine çokça teşekkürlerini sunarak ganimeti kabul etti ve Mervân'ın cesur zaferini örnek göstererek kardeşi Mesleme'yi küçümsedi. [Mesleme] yine cevap verdi: "[Mervân] akılsız hayvanlara karşı savaşıırken, ben insanlara karşı değil, Tanrı'ya karşı savaşıyordum." Mervân, Ashot'a ve diğer saygın lortlara bir kısım köleler ve hizmetçi kadınlar vererek, askerleri arasında kalan ganimeti ve esirleri böldü. Tüm şiddetli saldırıları ve adaletsiz işleri sona erdirerek Mervân topraklarımıza hükmetti. Soyguncuların, hırsızların ve düzen düşmanlarının ellerini ve ayaklarını kestirdi ve sonra onları [ağaçlara asarak] öldürttü.

19 yıl hüküm sürdükten sonra, Hişâm [g114] öldü.

⁸⁸ Balanjar (ya da Belencer): Kafkas dağlarının arkasında, Dağıstan olarak bilinen, Hazar Kağanlığına ait Hazar kentidir. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.105.

⁸⁹ Berde (Partav): Azerbaycan'ın güneyinde Tartar Nehri'nin sol tarafında kalmaktadır. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s. 7.

1.23. Ahlaksız Halife II. Velîd'in (743-744) Kısa Saltanatı ve Öldürülmesi

[Hişâm]'ın yerine, bir buçuk yıl boyunca hüküm süren II. El-Velîd (Velîd) [743-744] geçti. Tek kişilik güreşten hoşlanan yapılı, güçlü bir diktatördü. Ne zaman bir [diğer] savaşı duysa, kendi kahramanlığını sınamak için onu getirtirirdi. Bundan başka, sarhoşluk, çapkınlık ve dizginlenemez cinsellik ile kendisini meşgul etti. Böylesine anlamsız ve iğrenç müstehcenliğe batmış hükümdarın kabilesinin efendileri hükümdarın yaptıklarını gözlediğinde, dinlerinin kura ile seçtikleri güvenilir [bilginlerine] hükümdar ile ilgili ne düşündüğünü sorarak danıştılar. Güvenilir bilginler cevap verdiler: “Halifelüğimizin şerefine hakaret etmesinden ve yasa getiricimiz olan [Muhammed]'in emirlerinden sapmasından ve kendisini utanç verici davranışlarla dışlamasından dolayı O, ölüme layıktır ve öldürülmelidir. Kuranın emrini kabul eden [kabile üyeleri], kraliyet sarayına girdiler, [El-Velîd]'i sarhoş bir uyuşukluk içinde buldular ve onu kılıçla öldürdüler. Onun yerine, kraliyet kabilesinin aynı kolundan [g115] Süleyman'ı [halifeliğe] getirdiler.

1.24. Arminiya Valisi İshak b. Müslim el-Ukaylî (744-749/750); Halife II. Mervân'ın Saltanatı (744-750) ; Araplar Arasında Öldürücü Savaş

[23] Mervân, halifeleri El-Velîd'in ölümünü öğrendiğinde, hemen birliklerini topladı. Müslim'in oğlu İshak'ı (Müslim) [İshak İbn Müslim el Ukaylî, Arminiya Valisi 744-749/750] Ermeni topraklarında [yönetici] olarak bıraktı. Sonra kuvvetlerinin hepsini aldı ve El-Velîd ve oğlunun ölümünün bir intikamcısı olarak kabilesine karşı savaşmak için yola çıktı. [Halife] katliamın kabilesinden bazı [erkekleri] bularak, [Mervân] onları ve kabilesinin tüm askerlerini kendi güçleriyle birleştirdi. İsmail'in diğer birçok oğlu ona bağlı kaldı, büyük bir ordu oluşturdu, daha sonra büyük Fırat Nehri'ni geçti. İki [muhalif ordular] Şam sınırlarının yakınında Rusafa (Ruspa) adında [bir yerde] karşılaştılar. İki tarafa da sayısız kayıplara yol açarak, günlerce birbirlerine karşı savaştılar. Her gün akşama doğru, son namaz saatine yakın, savaşmayı bıraktılar, oturdular ve ölümlerine yas tuttular, cesetleri hazırladılar ve onları “biz bir dil konuşan, bir prensliğe sahip olan insanlarız. Biz kardeşiz, öyleyse neden birbirimize kılıç sallıyoruz?” diyerek, mezarlığa götürdüler. [Bunu söylemelerine rağmen],

ertesı gün savaşı tekrar başlattılar ve devam ettiler. Ama sonra Mervân karşı tarafı yendi, Süleyman'ı katletti ve kendisi 6 yıl boyunca hükümdar oldu. [II. Mervân, 744-750]⁹⁰ [g116].

Saltanatlarının bu döneminde [her iki taraf içinde öldürücü olan] savaş hali İsmail oğulları arasında hiç bitmedi. Çünkü Mervân Şam şehrini kuşattı, sonra savaşmaya başladı ve [şehrin] demir kapılarını yok etti. Kent sakinleri İsmail oğullarına azimle karşı koyuyorlardı, yakalanıp dört direğe bağlandılar, yüzleri tırtıklı bıçakla kazındı ve böylece acı ölümler yaşandı. Hamile kadınlar ikiye kesildi. Çocuklar kayalar arasındaki boşluklara itildi ve acımasızca ezildi. Bakire olan kızlar, karışık bir kalabalıkla birlikte esaret altına alındılar. Çünkü bu, birikmiş günahları nedeniyle Tanrı'nın şehre intikamıydı.⁹¹

Burada Amos'un kehaneti gerçekleşti. “Şam'ın üç günahı ve dördü için cezalandırmayı iptal etmeyeceğim, çünkü Gilead'i demir harman kazıklarıyla harman ettiler. Bu yüzden Hazael hanesine bir ateş göndereceğim ve Benhadad'ın kalelerini yutacak. Şam'ın demirini kıracağım ve Aven Vadisi'ndeki sakinleri keseceğim ve Harran'daki tüm sakinleri yok edeceğim ve Suriye halkı sürgüne gidecek. Böyle diyor Tanrı.” [Amos I: 3-6, ufak değişim ile.]

Peygamberin [g117] neden her türlü kötülükleri üç [kategoriye] koyduğunu, ama Tanrı'nın öfkesinin asıl kaynağını [sadece] dördüncü [kategori] olarak kabul ettiğini kesinlikle düşünmeye değer. Bana göre bu günahkârlar şehri pek çok çeşit kötülükle doluydu çünkü [sakinler] akıl hastasıydı, hastalık hislerinde ve kalplerindeydi ve [bu hastalıklar] öldürme eğilimlerini arttırdı, [başkalarının] mal mülklerini gasp etmenin yanı sıra onların şehvet düşkününü arzularını [uyandırdı]. Dördüncü [kötülükleri] şuydu; sadece Tanrı'nın gazabından korkmamaları değil, aynı zamanda yaptıkları kötülük için gerçekten [Tanrı]'yı suçladılar. [Tanrı], bütün güzel şeylerin kaynağıdır. Bu, Tanrı'nın bağışlayıcı yumuşaklığını, günahkârlara karşı öfkeye dönüştürdü.⁹²

⁹⁰ İbn Muhammed bin Mervân (Katır) Mervân: (744-750) Öyle ki; ‘O harpte katırdan daha sabırlıdır’, bu yüzden Katır Mervân olarak da bilinir. Halifeliği öncesinde pek çok önemli vilayetin idareciliğini yapmış, at binmesi, yiğitliği, mertliği, zekâsı ve tiz nefesliliği ile meşhurdur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 260.

⁹¹ II. Mervân yönetimi Emevi Devlet'inin yıkılma dönemine rast gelmiş ve pek çok isyanı da bastırmak zorunda kalmıştır. Şam beldelerindeki Yemen asıllı Araplar büyük bir isyan başlatmıştır. Bu isyanı büyük bir titizlikle etkisiz hale getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, c. 3, s. 247-248.

⁹² M. 751 yılında İshâk b. Müslim el-Ukaylî yönetimindeki isyancı grup, Cezire Araplarına karşı yeni bir ayaklanma başlatarak Harran bölgesini kuşattılar. Halifenin kardeşi Ebu Cafer İbn Muhammed el-Mansur askeri birliğiyle birlikte, isyanı bastırmak için ne kadar da Harran önlerine gelmekte acele etmiş olsa da isyancılar şehrin kontrolünü ellerine geçirmişti. Fakat halifenin kardeşinin ardından daha büyük bir Abbâsî ordusunun gelebileceğinden endişe eden İshâk b. Müslim el-Ukaylî yönetimindeki isyancı grup, Samsat'a

1.25. Serbest Bırakılan Ermeni Rehinelerinin Vaspurakan'da Sorunlara Neden Olması ve Ashot Bagratuni'nin Bu Sorunları Araplara Bildirmesi; Bagratid ve Mamikonian Evleri Arasındaki Çatışmalar

[24] Kâfirlerin bu inanç savaşında mücadele eden kalabalığı İsmail oğulları arasında daha da büyürken, Smbat'ın oğulları rehin olarak hapsedilmekten kurtuldu. El-Velîd'in emriyle serbest bırakıldılar. Ancak Suriye'ye ulaşmadan önce El-Velîd öldürüldü ve orada tutuklandılar çünkü kimse onları serbest bırakmaya cesaret edemedi. Ancak, [Araplar] arasında yeniden savaş başladığında, [eski rehineler] kaçtı ve Ermenilere geri döndü. [G118] Ermeniler topraklarına kısa bir süre sonra ulaştıklarında ülkede sıkıntı ve büyük acı yaratan Vaspurakan bölgesine gittiler. Topraklardaki protestolar komutan Müslim'in oğlu İshak'a ulaşınca kadar halkı şiddetle ve zorla gelir toplamaya maruz bıraktılar.

Daha sonra savaşın bu ayaktakımıyla nasıl gittiğini gördüklerinde, bir kez daha, [Ashot'un muhalifleri] Ashot'un otoritesine karşı çıkmaya başladı ve her yerde onun için tuzaklar kurmaya çalıştılar. Uyurken gece ona saldırdılar ve kuvvetleri bölge boyunca dağıldı. Onu öldürmek istediler. Fakat prensin gardiyanları, kendisine karşı çıkan eşkıyalar hakkında onu uyardı ve O, onların pençelerinden kaçarak kurtuldu. [Rakipleri] Prens Ashot'un hazinelerinden çok fazla ganimetle yüklendi ve eve döndü. [Bu] barış günlerinde [düşmanları] onun üzerinden kötü bir intikam almaya çalıştığı için [Ashot], ihanetlerinin farkına varmak için kendisini onlardan bir süre korudu. Evinin halkını, karısı ve bütün ailesini Dariwnk kalesine topladı ve kaleyi korumak için gardiyanlar bıraktı. Bizzat Suriye topraklarına gitti, İsmaili halifesi Mervân'a kendisiyle lortları arasındaki rahatsızlığın kaynağı hakkında bilgi verdi. Aristokrat [Ashot] ve birlikleri savaş alanına [g119] vardıklarında, Mervân'ın güçleri sayısız başarı elde etti ve Ermenilerin Aristokratının 15.000 süvari ile [halifenin] yardımına geldiği haberlerini duymuş olduklarından düşmanlarını harap ettiler. Böylece Mervân'ın muhalifleri bunu öğrendiğinde, savaşı terk ettiler ve o gün bir takım çok ciddi kayıplar devam etti. Ve böylece, savaş alanındaki yenilgiden sonra bir süre savaşmayı bıraktılar.

(Sümeysat'a) geri çekildiler. Buna karşılık halifenin kardeşi Samsat şehrini ordusu ile birlikte kuşatsa da teslim alamadı. 7 ay kadar süren bu kuşatmadan sonra isyancı grubun başı İshâk b. Müslim el-Ukaylî teslim olması ile birlikte isyan bastırılmış oldu. Bunun üzerine halife kardeşi Ebu Cafer İbn Muhammed el-Mansur'u Ermeniyeye, Azerbaycan ve Cezire valisi olarak atadı. Detaylı bilgi için bkz. Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 443-448; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 335-336. Ayrıca bkz. Abdülhüseyn el-Mehdî, Rahîm, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, Trablus 2002, s. 89-91.

Şimdi, Prens Ashot'un Suriye topraklarında olduğu zamanda, Müslim'in oğlu [İshak], Mamikonian evinden Grigor'u, Ashot'un yerine Ermeni birliklerinin üzerine komutan olarak tayin etti. Mervân, Smbat'ın oğullarının isyanı ve Grigor'un kardeşi Dawit'in kendisine yaptıkları hakkında bilgi vererek, Ermenilerin topraklarının Komutanı olan Müslim'in oğlu İshak'a bir elçi gönderdi ve Dawit'in tutuklanmasını ve güvenilir Ukbe'ye (Ukbe) verilmesini emretti. [Ukbe] bu emri alır almaz, kendisini yeniden hazırlayamadı; daha ziyade aceleyle Dawit'in idam edilmesini ve acımasız cellâtların eline geçmesini istedi. [Cellât] aldı ve onu kötü kelepçelerle bağladı ve birkaç gün hapis cezasına çarptırdı. Sonra Mervân'a ne emredeceğini sordu. Ve ellerinin ve ayaklarının kesilmesini ve daha sonra ölene kadar bir kazığa bağlanmasını emretti. Böylece [Dawit] zavallı ve aşağılayıcı bir ölümle öldü. Tanrı'ya [g120] hoş olmayan davranışlarından ve birbirlerine gösterdikleri nefretten bahsedildiği gibi, gerçekten kötü meyveler kötü tohumlardan yetişir. Bu durumda böyle oldu.

[25] Bu kötü işler yapıldığında, Mervân bir kez daha Ashot'un yönetimini kurdu ve onu çok görkemli bir rütbeyle Ermenilerin ülkesine gönderdi. Bundan sonra Grigor, kardeşinin öldürülmesi üzerine düşmanlığını veya intikamını göstermekten vazgeçmedi, zorbalardan korkarak Ashot'a karşı barış gösterdi, ancak sadece kelimelerle. Otoritesini gönülden tanımadı. Çünkü planını gerçekleştirmek için uygun bir anı bekliyordu.

1.26. Grigor Mamikonian ve Diğer Prensler'in, Ashot Bagratuni'yi Araplara Karşı İsyanı Katması; Paulistler'in ("günahkârlığın oğulları") Arap Tarafına Katılması; Ashot Bagratuni'nin, Arap Maneviyatına Geri Dönmeye Çalıştığı İçin Grigor Mamikonian Tarafından Kör Edilmesi. Ashot'un Ölümü

Araplar arasında savaş devam ederken, toprakların tüm [Ermeni] lortları itaat boyunduruklarını düşürmeyi ve İsmaililere isyan etmeyi düşündüler. Mamikonian kabilesinden Grigor bu planı önerdi ve bunu Ashot'u iktidardan kaldırma niyetiyle yaptı. Bu arada Ermenilerin tüm lortları Prens Ashot'a giderek onu faydasız planlarına katılmaya ikna ettiler [g121].

Prens, lortların ve süvarilerinin oybirliğini görünce -birisi ve hepsi bu umutsuz fikirden etkilenmiş olduğundan- şüpheleri vardı. Lortlarını tek tek çağırdı ve böyle bir haksız girişime katılmamak için onlara çok fazla konuşma yaparak yalvardı: "ah kardeşler, aptalca planınızda hiçbir ihtiyatlılık görmüyorum. Tam tersine, bu dolambaçlı bir plan ve felaket bir

önermedir. Açıkça bizim kuvvetlerimiz İsmaililerin acımasızlığına kıyasla çok az, onların birliklerine dayanamayız ve ülkemizi ejderhanın ağzından çıkaramayız. Amacımız için sadece sorun ve tehlike getirecektir. İsterseniz, tavsiyemi kabul edin ve bunu yapmamıza izin verin. Bunun yerine, şu anda yaptığımız gibi onlara vergi ödeyelim ve mülkümüzü, üzüm bağlarımızı, ormanlarımızı ve çiftliklerimizi muhafaza edelim.” Ancak Ermenilerin lortları bu akıllı tavsiyeyi benimsemek istemediler. Ona direnerek karşılık verdiler: “Eğer ittifakımıza katılmazsan, birliklerin hiçbirisi seninle kalmayacak. Ermenistan ülkemizin yaşadığı krize tahammül edemeyiz. Bu yüzden Prens Ashot isteksizce Grigor ve diğer lortlarla birleşti ve ittifaklarına sıkı sıkıya bağlı kalmak için kutsal çarmıha yemin ettiler.

Bu anlaşmayı onayladıktan sonra, topraklarımızın komuta etmekten çekildiler ve tüm aileleri ve eşyalarıyla birlikte Tayk kalelerine sığındılar⁹³ [g122]. Özellikle Pontus bölgesinde⁹⁴ bulunan Bizans imparatorunun birliklerine güveniyorlardı, çünkü İmparator Konstantin’in emriyle aralarında barış yemini vardı [V. Konstantinos⁹⁵, 740-775. Şimdi günahkârlığın tüm oğulları [Paulician⁹⁶ Heretics] isyancıların tugayıyla karıştı ve gittiler. Ne Tanrı’dan korkuyorlardı, ne prenslerden, ne de büyüklerin saygınlığına saygı duyuyorlardı. Daha ziyade, acemiler ve yabancılar gibi, kardeşleri ve akrabalarını yakalamak için yayıldılar ve çokça ganimet alarak, kardeşlerine işkence edip ve dayak attılar.

[26] Sonuç olarak, Tanrı bağışlayıcılığını geri çekti ve onların birliğini paramparça etti. Nitekim kendi kötü etkinlikleri bir yıl boyunca bile devam etmedi. Prens Ashot onlarla birlikte ayrıldı ve Bagrewand⁹⁷ bölgesindeki Hazr köyüne gitti. Lortların bazıları ona eşlik

⁹³ Söz konusu bu olayda Arap ordusunun başında olan “Muhammed el-Afşin fetih niyetiyle bazı şehirler etrafında görülmeye başlamış ve Müslümanlar aleyhine güçlenmeye devam eden Kral I. Smbat’ı kesin olarak ortadan kaldırmak için Tiflis’e gelmişti. Oradan Şirak’a hareket ederek buraları rahatlıkla ele geçirmişti. I. Smbat ise sadece küçük bir birlik toplayabilmiş telaşla Tayk Kalesi’ne sığınmıştı.” Detaylı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 181.

⁹⁴ Pontus Bölgesi: Doğu Karadeniz Bölgesi olarak bilinmektedir. “Ermeni topraklarına doğru sefere çıkan Herakleious Sasanileri Kapadokya ve Pontus’tan atmayı başardı.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 61.

⁹⁵ V. Konstantinos: “V. Konstantinos devri (741-775) doğu sınırında müslümanlara karşı oldukça başarılı geçmiştir. V. Konstantinos Balkanlar’da tehdit edici bir güç haline gelen Bulgarlar’a karşı da arka arkaya seferler yaparak bu cephede de başarılar kazanmıştı. Aynı zamanda onun devri tasvir kırıcılık hareketinin en şiddetle yürütüldüğü son dönem olmuştur.” Demirkent, “Bizans”, s. 230-244.

⁹⁶ Paulician: “Pavlus’a çok değer vermeleri sebebiyle bu adı alan hareket mensupları İmparator V. Konstantinos tarafından himaye edilmiştir. İmparatoriçe II. Theodora döneminde büyük zulüm gören hareket mensuplarından 100.000 kadarı öldürülmüştür. Balkanlar’da bir süre daha bağımsız olarak, ardından da Bogomil, Cathar ve Albigenler içinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.” Kürşat Demirci, “Hristiyanlık”, *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 368-372.

⁹⁷ “Bagrewand (Pakovan), Ağrı ilinde Murat Çayı’nın kaynağı dolaylarında Doğu Bayezid’in batısında yer almaktadır.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 61.

etti ve İsmail oğullarıyla birleşmek istedi. Bununla birlikte, onunla birlikte olan lortlardan bazıları gittiler ve bu kötü niyetli Grigor'u bu stratejinin detayları hakkında bilgilendirdiler. [Grigor] bir süredir ihanetini uygulamak istemişti, bu yüzden hızlı bir şekilde birliklerini topladı ve bir karga gibi dağların üzerinden [Ashot'u] takip etti. [Grigor] gece onu yakaladı ve dinlendiği yeri kuşattı. [Grigor], [Ashot] birliklerinin kararsızlığını biliyordu, çünkü ona yardım etmek için gelmediler. [Ashot'u] ele geçirerek, onu Dawit [Mamikonian]'in hizmetçilerinden birine vererek gözlerini kör etmesini emretti. [Ve bu eylem] ile bütün toprağımızın ihtişamını azalttı, onu gölgeli bir karanlığa teslim etti ve sadece kendi insanı değil kendi kabilesinin tüm efendileri de derin bir kedere daldı. Daha sonra [ne yaptıklarını] anladılar ancak yararı olacak hiçbir şey yapamadılar. Aksine yapabilecekleri tek şey oturup yas tutmak, inlemek ve ağlamaktı. Çünkü görkemli taç başlarından düştü ve mahvoldu. Ardından Ermeni halkının ihtişamı ortadan kayboldu.

Yemin bozan Grigor'a gelince, -cesaretinin birazından dönmüş gibi- Karin⁹⁸ kentine çıkıp gitti [Erzurum] ve galibiyetinin haberlerini duyurdu. Ancak bir süre sonra, Tanrı'nın gazabı üzerine uğradı, cezası onun eylemleriyle orantılıydı. Midesi için korkutucu oldu ve tehlikeli bir şekilde şişti ve ateşli bir şekilde büyüdü. Ve böylece bu hayattan ayrıldı, hatırlanmadı. Daha sonra kardeşi Mushegh kısa bir süre prens oldu [c. 750].

17 yıl boyunca önceki tüm prenslerden daha görkemli bir onurla otorite sahibi olan Ashot, bu hain ihaneti yaşadı. Daha sonra 13 yıl yaşadı, ağır yaşlılıkta öldü. [G124] Dariwnk köyündeki [kabilesinin] türbesinde ihtişamla gömüldü.

1.27. Emeviler'in Yıkılışı ve Abbasîlerin Milattan Sonra 750'de Tahta Çıkışı

[27] Tarihsel anlatımımızın bir önceki aşamasına geri dönelim. Şimdi Mervân hala halifelğe devam ediyorken ve kabile üyeleriyle mücadele ediyorken, bir kez daha, o [isyan] ateşinin hiddetli alevi doğu bölgelerinde, Khurasan⁹⁹ topraklarında parladı. İsmail oğullarının bütün lortları, aralarında artmış olan dayanılmaz tehlikeyi gözlemlediklerinde, kendi hayatlarını kurtarmaya çalıştılar. Böylece, kanun yapıcılarının kabilesine mensup olanlardan bazıları [Muhammed] diğerlerinden ayrıldılar ve Khurasan topraklarına firari olarak gittiler ve bir süre kendilerini orada sakladılar. Daha sonra Khurasanian birliklerini

⁹⁸ Karin: Türkiye topraklarında bulunan Erzurum şehridir. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s. 7.

⁹⁹ Khurasan (Horosan): "Kuzeydoğu İran'da bir eyalet." Osman Çetin, "Horosan", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 234-241.

birleştirdiler, Kahatba'yı ve astroloji sapkınlığında kurnaz olan Ebû Müslîm'i güvenilir komutan olarak yerleştirdiler. Onlar birleştiler ve toprak liderini öldürdüler ve kendi taraflarına askerlerin yanı sıra inanılmaz derecede sıkı vergi taleplerinden mustarip olan birçok ayaktakımı çektiler. Sonra Suriye tarafından saldırıya başladılar. Mervân'ın güçleri onlara karşı çıktığında, onlar bu ayaktakımına karşı galip gelediler. Çünkü gücünün yok edilmesi Tanrı'dan kaynaklandı. Diğerleri kaçarken [G125] birçoğunu vurdular ve öldürdüler. Abdullah'ın birlikleri [saldırganlardı] ve onlara Haşim'in oğulları deniyordu. İlerlemeye devam ederek, birçok şehri fethederek ve bastırarak Dicle Nehri'ni geçtiler. Bu arada Mervân'ın onlara karşı gönderdiği tüm birlikler kesin olarak parçalandı ve Abbâsî isyancıları herkesi büyük Tachik askeri El-Kufe kampına (Akogha) kadar kontrolüne aldı. Kuveyt ve Basra sakinlerine gelince, [ordunun] vahşî gücünü gördüklerinde, işbirliği yaptılar ve birliklerini arttırdılar. Mervân ortaya çıkan şeyin ne olduğunu anladığında, büyük bir panik yaşadı, kraliyet hazinesini açtı ve onu askerlerine dağıttı. Kendisini askerlerle çevreledi, [Abbâsîlere] karşı çıktı. İki taraf birbirine yaklaştı ve tugaya karşı tugayı konuşlandırdı. Savaşta çarpıştıklarında her iki tarafta da birçok kişi yaralandı ve sayısız ceset savaş alanına düştü. İki taraf arasında bir sonraki yıla kadar uzun süren savaşlar yaşandı. Mervân'ın saltanatının altıncı yılının sonunda, Tanrı'nın cezası onun üzerine uğradı, çünkü kendi kanı döktüğü akrabaların kanı için talep edildi.

Şimdi Abdullah birlikleri daha da güçlendi ve vahşî hayvan şiddetiyle saldırdı ve Mervân'ın kampına ulaştı. Onları o kadar şiddetli bir şekilde katlettiler ki, 300.000 süvarinin bir kısmının öldüğü ve kanlarının karanlık bir siste buharlaşan akıntılarda aktığı söyleniyordu. Birliklerinin kalanları geri püskürtüldü ve Mervân'ının kampında sıkıştı. [Abbâsîler] daha sonra kale benzeri üsse ve Mervân'ın kendisinin ele geçirilip öldürüldüğü çadırına ilerlediler. Bütün bu kötülükler -savaşın aksamaları, şehirlerin ele geçirilmesi ve kanın dökülmesi- [olayları] [Mervân'ın] saltanatının 6 yılı boyunca devam etti. Sonra Mervân öldü.

1.28. Abbasî Halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh (750-754) Yeni ve Daha Ağır Vergiler Vermesi, Arminiya'nın Hükümdarı Yezîd İbn Usaid el-Sülemi (752-754, 759-770, 775-780) Başkanlık Prensi Olarak Sahak VII. Bagratuni'yi Ataması (755-761)

[28] Sonra [Mervân] yerine Abdullah [Ebu-l-Abbâs el-Seffâh, 750-754]¹⁰⁰ hüküm sürdü. Ağabeyine kendi diyarının tüm topraklarını baştanbaşa devretmesi için başka bir tane Abdullah [Ebu Cafer İbn Muhammed el-Mansur] gönderdi. O, ilk önce Ermenilerin ülkesine geldi, ölüden vergi talep ettiği noktaya kadar herkesi birçok acı ve işkenceyle iflasa düşürdü. Birçok yetim ve dul kadın çok acı çekti ve kiliselerin rahiplerine ve hizmetçilerine alaycı bir şekilde işkence yaptı, ölenlerin ve ailelerinin isimlerini ortaya çıkarmak için sopalarla onları dövdü. Kişi başına düşen birçok gümüş zuzeye vergi koyarak ve boyunlarına bir kurşun mühür yerleştirerek, toprağımızın sakinlerine acı vergi talepleriyle şiddetle işkence etti. [g127]

Şimdi kabilelerin efendileri gönüllü olarak ve istemeden ülkeyi yıkmak için saldıran ejderhanın ağzını doldurmak için atlar ve katırlar, değerli kıyafetler ve diğer altın ve gümüş eşyaları hediye verdiler. Günahkâr isteğini tatmin ettiklerinde, Khurasan topraklarına kadar İranlılar ve Med İmparatorluğu bölgelerine, ardından Mısır'a ve Afrika'ya kadar olan Pentapolis topraklarına geçtiler. Nereye giderse gitsin, açgözlü, hırslı davranışı yüzünden, kendi ailesinin ona “madalyonun babası” olarak nitelediği noktaya kadar insanları ağ atan biri gibi tuzağa düşürdü. Gerçekte, madeni paraya, Tanrı'ya saygı duyduğundan daha büyük saygı duydu. Topraklarımızdan ayrılırken, Ermeniler ülkesinde hüküm vermekten ve vergi toplamaktan sorumlu olan Abdürîd'in oğlu Ezîdî'yi [Yezîd İbn Usaid el-Sulami, Arminiya'nın hükümdarı 752-754, 759-770, 775-780] yerleştirdi.

Ermeni lortlarının prensi olarak Yezîd, Prens Ashot'la aynı evden gelen Bagarat'ın oğlu ve babasının erkek kardeşi olan Bağarat'ın oğlu Sahak'ı [Sahak VII Bagratuni, prens 755-761] seçti. Tanrı korkusunu bilen, soylu bir tavrı olan uzun, çekici bir adamdı. Onu nereye gönderirlerse göndersin, birliklerini yönlendirdi, oysaki savaşları istemiyordu. Zira bu noktada Ermeni birliklerinin o zamana kadar [halifenin] mahkemesinden gelen yıllık gümüş maaşına son verildi. Dahası, [Araplar] süvari masraflarının, soylu evlere [g128]

¹⁰⁰ Ebu-l-Abbâs el-Seffâh: 750 yılından 754 yılına kadar ilk Abbasî halifesi olmuştur. Halife ilan edildikten sonra Seffâh olarak anılmıştır. Seffâh kelimesi akıtmak, bol ihsanda bulunmak anlamına gelmektedir. Düşmanlara karşı bir gözdağı anlamına geldiği gibi, aynı zamanda cömertlik ve çokça ihsanda bulunma anlamına da gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, c. 4, s. 45-46.

uygulanen vergilerden karşılanmasını istedi, bu da bütün bu kıyafetleri giymek ve beslemek için yapılan giderlerdi.

Abdullah [Ebu-l-Abbas el-Saffah] üç yıllık yönetimden sonra öldü. Ağabeyi, diğer Abdullah halife olarak [El-Mansûr Ebû Cafer Abdullah]¹⁰¹ 22 yıl boyunca, [754-775] yetkisini devraldı.

1.29. Bizans İmparatoru V. Konstantin, Copronymous (740-775) ve Karin/Erzerum'daki Olaylar

[29] Saltanatı sırasında Bizans imparatoru V. Konstantin, [740-775] imparatorluk koltuğunu terk etti ve büyük miktarda silahlı [askeri] birlikle, Teodupolis [Erzurum] adlı şehre, Karin bölgesine geldi. Girişte kalenin duvarlarını tahrip ettiler ve Leo'nun oğlu İmparator Konstantin hazineyi açtı ve çok miktarda altın ve gümüş çıkardı. Ayrıca, o hazinede Tanrı'nın Haçı'nın çıkardığı ve yanında götürdüğü bir parçasını buldu. Ayrıca kentin askerlerini ve Saracen nüfusunu aileleriyle birlikte Bizans topraklarına götürdü. İlçe sakinlerinin birçoğu, İsmaililere olan kötülük boylarını ortadan kaldırmak için imparatora ısrar ettiler. Ve onunla birlikte ilçeden ayrıldılar.

Tanrı'nın Haçı'nın gücünden ve imparatorun zaferinden güç alarak, [İmparatorun] iznini alarak hızlı bir şekilde eşyalarını hazırladılar, doğum yerlerinden ayrıldılar ve [kendi insanlarından] ayrılarak, dindar imparatorun tarafına katıldılar. Ancak ertesi yıl [g129] Yezidi, onun altındaki askerleri topladı ve O, Karin şehrine gitti ve toprağa kafa vergisi uyguladı. Sayısız ev sahibini bir araya getirerek, şehrin yıkılmış duvarlarının hızlı bir şekilde yeniden inşasını içeren çalışmaları belirledi. İsmail oğullarını ve ailelerini oraya götürdü ve onları şehri düşmanlardan alıkoymak ve korumak için yerleştirdi. Ve yiyeceklerin Ermenilerin ülkesinden gelmesi gerektiği şartını koştu.

¹⁰¹ “El-Mansûr Ebû Cafer Abdullah: 754 ve 775 yılları arasında halife olmuştur. Benî Abbâs'ın en mükemmel temsilcisiydi. Para biriktirir, zaman harcamaktan ve eğlenceden hoşlanmazdı. Akıllı kâmil, ilim ve adab üzerine hoş sohbetli ve adeta doğuştan bir fakihti.” Suyûtî, *Halîfeler Tarihi*, s. 264.

1.30. Arapların Yağması ve Paulistler ile İttifak Vaspurakan Bölgesinde Sorun Yaratması; Savaşta Sahak ve Hamazasp Artsruni'nin Ölümleri

Bu dönemde, aldatıcı ulusun eşkıyalarının gürültüleri topraklarımızda hız kesmeden devam etti. Çünkü Belial oğulları tabii kötülüklerini her yerde uyguladılar ve vazgeçmediler. Şimdi Süleyman adında yılanı benzer bir birey vardı. Onunla İran bölgelerindeki Vaspurakan bölgesinde saldırılar yapmaya başlayan [Müttefikler] aşağılık davranışlara sahip, kötü tohum meyvesi günahkârlığın [Paulician] oğullarıydı. Artsruni evinin lortları Sahak ve Hamazasp, sadece birkaç askerle [meseleye] uygun düştüler ve düşmanın arasına dağıldılar. Düşman [saldırganlarının] sayıca az olduğunu gördüklerinde, etraflarını sardılar ve onları öldürmek istediler. Sahak ve Hamazasp onlara karşı yükselen silahları ve kaçacak hiçbir yer olmadığını gördüklerinde, kılıçlarını kuşanarak [g130], düşman topluluğunu öldürdüler ve çeteden kaçmak için yollarını kesmeye çalıştılar.

Orada Hamazasp ölümcül bir şekilde bıçaklandı, atından düştü ve onu öldüren düşman tarafından kuşatıldı. Sahak çok sevdiği erkek kardeşinin ölümünü görünce, kendi hayatını feda etmeye karar verdi. İndi ve atını sakatladı ve sonra öfkeli bir şekilde tek kişilik dövüşüne başladı. Kardeşinin kanının intikamını almak için çok sayıda cesetle toprağı kapladı. Buna rağmen sonrasında savaşta yenilip hayatını kaybetti. Böylece Vahan Artsruni'nin oğulları olan bu iki seçilmiş lort, vefat etti.

Daha sonra erkek kardeşleri Gagik ve yanlarındaki lortlar [ne olduğunu] öğrendiler. Ağıt yakarak ve ağlayarak savaş bölgesine gittiler. Ancak, düşmanı yakalayamadılar. Bu yüzden, iç çekerek ve ağıt yakarak ölüleri gömmek için döndüler. Düşmana gelince, aynı yoldan geri döndüler. Daha sonra [düşmanın] bir kısmı Gagik Artsruni'nin eline düştü. Süleyman'ı ve onunla birlikte birçok kişiyi öldürdü.

1.31. Ermenistan'ın Arap Valisi ve Hazar Meseleleri; Kafkasya'da Hazar İstilas

Yezîd [b. Useyd] hâlâ iktidardayken, [yurt] ile evlilik ilişkileri kurmak isteyen Khaqan adlı kuzey kralına [g131] bir elçi gönderdi. Bu davranışıyla [Yezîd], Hazarların güçleriyle kendisinin arasında barış antlaşması sağlamaya çalıştı. Buna karşılık, Hazarların kralı [Yezîd]'e eş olarak Khatun adlı kız kardeşini verdi. [Khaqan] kadınlar ve hizmetçiler eşliğinde birçok yardımcı kız ile birlikte onu gönderdi. Ancak Khatun kısa bir süre yaşadı ve sonra öldü. Böylece, aralarındaki barış antlaşması feshedildi çünkü [Hazarlar] ölümünün

bir ihanetin sonucu olduğundan şüpheleniyorlardı. [Khaqan] muazzam bir güç topladı ve onu Xatirlitber tugayından Razhtarxan adlı generallerinden birini görevlendirdi. [Bu orduyu] Yezîd'in kontrolündeki topraklarımıza gönderdi. Çok büyük Kura Nehri'nin etrafından kuzeyine baskın yaparak ve Aghuanian¹⁰² topraklarının Hejar, Kagha, Ostani, Marzpan, Haband, Geghawu, Shake, Bex, Xenî, Kambexchan ve Xoghmaz adlı çok sayıda bölgesini ele geçirdiler. [Hazarlar]'ın yağmaladığı sayısız koyun sürüsü ve sığır sürüleri bulunan Baghasakan'ın arzu edilen ovasına daldılar. İber/Gürcülerinin salgını altındaki topraklarından Shuchk, Kueshkapor, Dzeltd, Tsuket, Velistsxe, Tiane adlı yedi ilçeyi aldılar. Çok sayıda [g132] esir alarak ve bol miktarda ganimet toplayarak evlerine geri döndüler. Ermenilerin topraklarına hükmeden gut hastası palavracı [Yezîd]'e gelince, [utançtan] başını bile kaldıramadı; aksine, orada akılsız bir hayvan gibi oturdu ve toprağının yıkılması onun için hiçbir şey değildi.¹⁰³

Ancak kısa bir süre sonra, Aghuanians'ın ülkesini karartmış olan [Hazarların] gölgesi dağıldı. Hazar liderinin kendisi halifeyle birleşti ve [hatta] oğlunu Suriyelilerin ülkesine rehine olarak gönderdi. Kendisi kısa bir süre sonra, Aghuan Kapıları yakınında kılıçla öldürüldü.

1.32. Önceki Arminiya Valisi olan Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî ile İlgili Olarak (750/751-752); Gagik Artsrunik'in Eylemleri, Tutuklanması ve Hapishanede Ölümü

[31] Şimdi, Abdullah'ın başlangıçta Ermenilerin topraklarına gönderdiği Salih (El-Kindi) adlı isyancıyı anlatmama izin verin. Bu tür sıkıntılara artık dayanamayacakları için, birçok kişinin önlem aldığı, dinsiz ve kana susamış bir yaratıktı. Bazı Ermeni lortları arasında, miraslarından vazgeçip topraklarını terk eden, Bizans topraklarına kaçan ve

¹⁰² Aghuanian: "Aghuans toprakları (Ar'an, Aghuania, Aghbania, Kafkas Arnavutluğu) dâhil Ermenistan'ın Doğu komşusu modern Dağıstan ve Azerbaycan'ın bir kısmından oluşuyordu." Detaylı bilgi için bkz. Mkhitar Gosh's Colophon, *The Aghuanian Chronicle*, (trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007, s. 1.

¹⁰³ Müslümanların Abbasîler döneminde en ürkütücü rakiplerinden biri de Hazarlar idi. Öncesinde imzalanmış olan antlaşmaların devam etmesini isteyen el-Mansûr Ebû Cafer Abdullah, Arminiya valisi Yezîd b. Useyd'e bu antlaşmalara ehemmiyet göstermesini emretmiş, dahası bu barış antlaşmalarının sağlanmasına olanak olması için de Hazarlar'ın kralı ile akrabalık kurması hususunda nasihatlerde bulunmuştur. Bunun üzerine Yezîd b. Useyd Hazar kralının kızı ile evlenerek büyük bir dostluk kurmuştur. Fakat prensesin doğum yaparken ölmesi üzerine, Hazarların (762) yılında prensesimizi öldürdünüz iddiasıyla saldırıya geçmiştir. Bu tehlikeyi gören el-Mansûr Ebû Cafer Abdullah, Hazarların ilerlemesini durdurmak için büyük bir savunma hattı oluşturmuştur. Hazar askeri birlikleri ise burada bir süre İslâm ülkesinde bekledikten sonra yaklaşacak olan kış yüzünden kendi topraklarına geri dönmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, c. 4, s. 92, 93.

İmparator Konstantin yakınında sığınak araştıran vardı. Şimdi Gagik'e gelince, Artsrunik¹⁰⁴ Ev'inin efendisi, kaçacak [yabancı] yer bulamadı. Ve böylece Nkan kalesine göç etti, orada süvarilerle toprağın tüm efendilerini topladı. Sonra O, ayağa kalktı ve Zarewand, Butak, Zidro, Tasuk, Gaznak, Ormi, Surenapat ve diğer komşu ilçelerde Atrpatakan topraklarında [Gagik'in güçleri], kâfirlere benzer ve Hristiyanlara aykırı olan, Tanrı'ya karşı hoş olmayan işler yaparak [g133] baskın yapmaya başladı. Onlar, çok sayıda kötü işkenceyle ülkeden vergi istediler. Sonra [Gagik] O'nun bölgesine geldi. Ruh adında bir İsmaili komutan da, Ermenilerin birçoğunun yaralanmasına ve geri kalanının Nkan kalesinden düşmesine sebep oldu. [Ruh], [Gagik]'i kendi tuzağında yakalamaya çalıştığı için Vaspurakan bölgesinde dolaştı. Bununla birlikte, Artsrunik lordunun kuvvetlerinin yıkımını gördüğünde, imparatorluk işlerini devam ettiremeyeceğini fark etti ve bir süre istediği kaleye geri çekildi. Daha sonra ona karşı başka bir güç geldi. Başlı Musa'ydı, o kaleyi bir yıl kuşattı. Onu yakalayamadığında, haince [Gagik] barış [tartışmak] için onu çağırdı. [Musa], [Gagik]'i tutukladı ve onu prangaya koyan halifeye teslim etti ve halife onu dayanılmaz bir darlık hapisanesine attı ve ondan Perslerin ülkesinden vergi olarak talep ettiği gümüşü talep etti.

Öyle ki [Gagik] kendi hayatını kurtarmak için elinde olan hazinenin hiçbirini saklamadı. Ama bu, işe yaramadı, çünkü orada [g134] sıkıntı içinde değersiz bir adam gibi öldü. [Gagik]'in oğulları Hamazasp ve Sahak uzun süre esaret altında kaldılar. Ancak, kötü cellâdın iradesine direndikleri için, [Halife sonunda] onlarla barıştı ve Ermenilerin ülkesine onurla gönderilmesini emretti.

1.33. El-Mansûr Ebû Cafer Abdullah (754-775) İdaresinde Vergi Yükünün Arttırılması; Vergi Toplamada Sert Yöntemlerin Açıklamaları

[32] Bu dönemde, Yezîd'in yönetimi sırasında ve diğer Abdullah'ın hilafeti [Halife El-Mansur, 754-775], sırasında Ermenilerin toprakları üzerinde dayanılmaz vergilendirme seviyesi büyük ölçüde artmıştır. Bu cehennem düşmanının doyumsuz açgözlülüğü yüzünden, İsa'nın seçtiği sürünün etini yiyerek ya da kanlarını su gibi içerek sanki tatmin olmamıştı. Yeni gümüş kaynaklarının keşfi sona erdiğinde, Ermenilerin tüm ülkesi dayanılmaz bir sıkıntı içerisinde atıldı. Herkes hayatlarını kurtarmak için eşyalarını bıraktı, ama [verdikleri] hala yeterli değildi. Kötü bir şekilde işkence gördüler, prangalara

¹⁰⁴ Artsrunik: Ortaçağda Ermenistan topraklarında yaşayan asil bir aileydi. Cyril Leo Toumanoff, "Artsruni", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II, Fasc. 6, (1986), s. 664-665.

vuruldu, dövüldü veya asıldılar. Birçoğu ülkenin mağaralarına ve yarıklarına kaçtı ve orada saklandı, onlardan talep edilen şeyi bulamayan diğerleri karda öldü ya da nehirlerde boğuldu. Onlardan gümüş ve kişi başına vergiler talep edildi, bunun sonucunda [g135] sahip oldukları her şeyden mahrum bırakıldılar. Ermenistan ülkemizi iflas senetleriyle hapsettiler. Lortlar ve asilzadeler, biri ve hepsi, bir yoksulluk fırınından yediler. Vanand bölgesi lortları Kamarası'ndan Prens Sahak ve Patrik Lort Trdat'ın birçok kez protesto etmesine rağmen, ülkemizdeki vergi tahsilâtından sorumlu olan Yezîd onların şikâyetlerine kulak asmadı. Öfkeyle Yezîd'i çağıran protestolarının çılgılığı, [Halife El-Mansur] Abdullah'a ulaştı ve kendi yerine Müslim'in oğlu Bakkar'ı (Bagar) [Bakkar İbn Müslim el-Ukaili, 769-770] gönderdi. Sonra çok uzun bir süre geçmeden -tam bir yıl bile olmadan- Bakkar sebepsiz yere geri çağrıldı ve onun yerine Hasan [İbn Kahtaba El-Taii, 754-759] gönderildi. Çünkü bu aldatici entrikalarla, Ermenilerin ülkesinin işkencelerine doğru inişini sürdürüyordu. Ve yine de [bu konudaki itici güç] o değildi; onun yerine prenslerin düzelticisi olan [Tanrı'nın] iradesini uyguluyordu. O, Gökten gelen öfkeye tanık oldu: çekirge orduları, dolu ve yağış yokluğu. İşte bize gazabın örnekleri bunlardı.

Şimdi Hasan İbn Kahtaba Ermenilerin ülkesinin yöneticisi olmak için geldiğinde, kendisiyle Horasan topraklarının kabilelerinden birçok tugay geldi. Felaketleri arttırarak ve toprağımızın durumunu kötüleştirerek daha acı ve daha sıklıkla iğrenç icraatlarını yaptılar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, günahlarımızdan ötürü kalplerini sertleştiren Tanrı [g136] idi. Gerçekten de kıtlık, kılıç ve katliam, kabilesinin görev süresi boyunca arttı. Bunun ötesinde, patriklere hakaret edilmesi, piskoposlarla alay edilmesi, rahiplerin dövülmesi ve işkence edilmesinin yanı sıra lortlara zulmedilmesi ve lortların dağıtılması da vardı. Topraklarımızın askeri komutanları buna dayanamadı. Dayanılmaz felaketlerden dolayı sendeleyerek, inip kalktılar ve inlediler. Ayrıca sıradan halkın çoğunluğu (ramik) çeşitli kötülüklerden etkilendi: bazıları vergi ödeyemedikleri için ağır bir şekilde dövüldü, bazıları zincirlere bağlandı, bazıları asıldı. Diğerleri çıplak soyuldu ve kışın en acı soğukunda bir göle atıldı ve daha sonra gardiyanlar onlara işkence etmek için konuşlandırıldı. Ve böylece onlar, korkunç ve acılı bir ölüm şekliyle öldüler. Bu felaketler hakkında daha fazla bilgi veremiyoruz.

1.34. Ermeni İsyanı'nın Felaketle Sonuçlanması (774-775)

[33] Şimdi İsmaililer ulusunun vahşi deliliğinin nasıl başladığını anlatacağım. Zira Ermenilerin efendileri, tuzağına düştükleri felaketi gördükleri zaman, hayatlarını kendi ellerine koydular [ve harekete geçmeye karar verdiler]. Ancak [g137] sayıları az olduğu için [amaçlarını] gerçekleştiremediler. Yine de cesaretle ölmenin tehlikede yaşamaktan daha iyi olduğunu düşündüler ve bu yüzden isyanı seçtiler, İsmaililere itaatten geri çekildiler. Bu isyan, Mamikonian Evi'nden Artawazd tarafından başlatıldı. Başkent Divin'e gittiğinde, büyük ölçüde birliklerini örgütledi. Oradan silah ve diğer savaş malzemelerini aldı. [Kendisi] kalkanını, kaskını ve savaşın bütün silahlarını ele geçirmesine rağmen, düşmanlarına karşı savaşmak isteyen birileri olan İsmaili kuvvetlerinin samimi bir destekçisi olarak görünmeye başladı. [Sonunda] kendisini [Araplardan] uzaklaştırmaya karar verdiğinde, Şrakrak bölgesindeki Kumayri¹⁰⁵ şehrine gitti. Burada vergi tahsildarını öldürdü ve orada ne bulursa onu aldı. Kendi [Mamikonian] evini aldı ve tüm toprak lortlarını alarak İberler/Gürcistan topraklarına gitti. Hmayeak'ın oğullarının bu cinayet işlerinde çalıştığı yönünde haberler Divin'e ulaştı. Hasan [İbn Kahtaba el-Taii], Ashot'ın oğlu Smbat, sparapet (başkomutan)] ve diğer efendiler dâhil hızlıca birçok asker topladı ve [Artawazd kuvvetlerini], Iberia/Gürcistan topraklarında Samtsxe olarak adlandırılan bölgeye kadar takip etti. Boğazları ele geçirdi, ganimetin bir kısmını ele geçirdi ve onları Ermeniler topraklarına yolladı

Böylece [Ermeni isyancıları] gitti ve Egerians topraklarında kendilerini güvende tuttular ve [Artawazd] şahsen Egerians ve Virkteki Veri üzerindeki iktidarın egemenliğini devraldı, [g138] [İberyalılar/Gürcüler]. Bu olaylar, vergilerin daha fazla güç ve şiddetle toplanacağını ülkesinin tüm bölgelerine acilen [emir] gönderen Vali Hasan'ı daha da kızdırdı. Nitekim topraklarımızda vergilere ek bir üzüntü vardı, çünkü gümüşün keşfi Ermenilerin topraklarında tamamen sona ermişti. Bu durum, Mamikonian evinden Kont Hrahat'ın oğlu olan Mushegh adlı lortlardan birinin kalbini kızdırdı. Bazı Ermeni lortlarını kendisiyle birleştirdi ve İsmaililere boyun eğmekten çekildi. İsmail oğullarından bazılarını kendi bölgesinde ve hatta kendi evinde buldu. Onlar, öldürülmüş olanlar için kan [parası]

¹⁰⁵ Kumayri (Gümrü) şehri: Ermenistan topraklarının kuzeybatısındaki Shirak Bölgesinde bulunmaktadır. Günümüzde de Gümrü olarak bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 203.

talep etmeye gelmişlerdi. [Mushegh], onları kılıçtan geçirdi. Sonra evi ile Artagers kalesine göç etti.

[34] 260 asker ile Bagrewand ilçesine ulaşan Ebu Mjur (Apumchur) adlı vergi tahsildarı ve onunla birlikte olanları ele geçirdi ve kılıçtan geçirdi. Böylece, o ülkede vergi talepleri bastırıldı. Bundan sonra, fiziksel ve ruhsal olarak yas tutan tüm halk ona akın etti. Sonra tüm karargâhlardan düşmanlar ortaya çıktı ve ona karşı geldi. Fakat bundan önce ağır silahlı 200 İsmailoğlu Karin [g139] kentinden gelmişti. Gece vakti Mushegh onlara karşı birkaç adamla birlikte [Arapların] ordularını üzüm bağlarına yerleştirdikleri Kars köyüne gitti. Bu [Musheghians], onları çevreleyerek, harçsız taşlarla inşa edilmiş üzüm bağlarının zayıf duvarlarını yıktı. Atlar düşen kayaların güçlü patlaması altında sıkıştı ve atlıların çoğu ezildi ve öldü. (Mushegh'e gelince), ölenlerin silahlarını, ganimetlerini ve atlarını topladı ve onları kendi birliklerine verdi. Sonra kalesine doğru gitti.

Bu felaketin haberleri Divin şehrine ulaştığında, Müslüman komutan Muhammed her taraftan çılgınca şikâyetler almaya başladı. Bu yüzden birliklerini ve Divin kentindeki askerleri topladı ve Ebu Abu Njib (Apunchip) adlı bir askeri komutanı gitmesi ve dökülen kanın intikamını alması için [birlik] görevlendirdi. Komutan yaklaşık 4.000 seçilmiş süvari aldı ve ihtiyatlı bir şekilde kraliyet anayolundan geçti, Bagrewand bölgesindeki Bagawan köyüne ulaştı. Burada Mushegh ve yaklaşık 200 askeri onlara saldırdı [g140]. Birbirleriyle savaştıklarında, Tanrı'nın hızlı yardımı Mushegh'in tugayına geldi. Çok fazla darbe vererek İsmaili birliklerini katlettiler. Hayatta kalanlar geri çekildi, ancak [Mushegh'in kuvvetleri], Aruch köyüne kadar ilerlediler ve bunların çoğunu komutan da dâhil olmak üzere ele geçirdiler. Ve onları yok ettiler. Büyük zaferle [Musheghians] düşmanın ganimetleri ile aşırı derecede yüklü olarak geri döndüler.

Kaçan çok sayıda Müslümandan sadece birkaçı Divin şehrine ulaştı. Valinin tüm erkek ve kadın halkı feryat ederek, ağlayarak ve başlarına çamur dökerek ve alınlarına vurarak, yakalarını yırtarak ve şehrin geniş caddelerini hıçkıra hıçkıra ve ağıt yakarak doldurarak valilerinin önüne geldiler. Saracens tugayına büyük dehşet indi ve şehirden dışarıya hücumla cesaret edemediler. Aksine, şehrin surlarına sığındılar.

Ermeni lortları bu gelişmelerin [olumlu] sonucunu görünce, hepsi [nihai] başarısından emin oldular ve aptalca plana uydular. Çünkü İsmaili yönetiminin sona erdiğini düşündüler. Bağnazlık ruhu ile dolu, boşuna ve nafil kelimeleri kehanet etmeye başlayan bir keşişin

görüşleri tarafından daha da aldatıldılar: “İşte, kurtuluş zamanınız geldi, yakında kraliyet otorite asası gelecek bir kez daha Torgom Evi’ne [Ermenilere] geri dönün ve sizin aracılığınızla İsmail ırkından intikam alınacaktır. Sayılarınızın onların sayılarından daha az olduğu için endişelenmeyin. Çünkü sadece biriniz onlardan binini fethedebilir, ikiniz on binlerce [fethedebilirsiniz] .Çünkü Tanrı sizin savaşınızla savaşıyor. Kendinizi silahlandırın ve korkmayın.” Böylece rahip günlük olarak bu tür yanlış ve yanıltıcı görüşleri anlattı ve herkes ona inandı ve ona bir kâhin dediler [g141]. Bu tür sözlerle kandırıldılar, aynı zamanda Ashot oğlu büyük sparapet Smbat’ı da inanmaya ikna ettiler.

[35] Ermenilerin bütün lortları belli bir yerde bir araya geldiler ve [isyan ederek] birlikte ölmek için yemin ettiler. Halkın çoğu tugaylarıyla ittifak ettiğinden dolayı, sonuç olarak yaklaşık 5.000 askeri birleştirdiler. Oradan çıktılar ve Karin [Erzurum] olarak da adlandırılan Teodupolis şehrine gittiler. Kenti duvarlarla kuşattılar ve bütün kış boyunca ona karşı savaştılar. Kuleler inşa ettiler ve şehrin dış duvarlarına delikler açtılar. Ancak bazı insanları kaya fırlatma makineleriyle öldürmek dışında hiçbir şey başaramadılar.

Prens Sahak'ın oğlu Bagratuni Ev'inden Ashot, ihtiyatlı ve zeki bir adam olduğu için kendisini bu zararlı ve feci olayla ilişkilendirmede. Aksine, kendilerini rahiplerin bağınaz ve zarar veren öğütlerinden uzak tutmalarını tavsiye etmeye devam etti. Dedi ki: “Sen çok gençsin ve o [g142] çok başlı ejderhanın gücüne karşı koyamayacağınızı biliyorum ve dahası [liderlerinin] emrinde sınırsız bir ev sahibi var ve hazinesi onlara sınırsız malzeme sağlayabilir. Otoritelerini reddeden tüm krallıkları toprak kaplar gibi parçalıyorlar. Nitekim Bizans [İmparatoru] [onlara karşı] el kaldıramıyor. Onları görünce korkuyla titriyor ve ilahi emre karşı çıkmaya cesaret edemiyor. Bizans imparatorunun tüm gücünü, kişisel cesaretini ve güçlerinin ve materyallerinin niteliklerini bilmiyorsunuz. Bir zamanlar Ermenilerin topraklarını [Araplardan] ele geçirmeyi hiç düşünmediler. Leo’nun oğlu Konstantin, vahşi hayvanlara karşı tek bir savaşta, bir keçi çocuğu gibi bir aslan katletti. Oysa böyle bir güce sahip [o bile] şimdi ülkemizi kirleten o çok kötü vahşi canavardan korkarak geri çekildi. Kime güveneceksiniz? Yenilmez (Arap komutanının) otoritesine karşı kimin gücüne güveneceksiniz? Eğer seni memnun ederse, tavsiyemi kabul et. Endişelerim sizin güvenliğiniz ve topraklarımızın ihtiyaçları ve huzuru içindir. Bu konu üç yoldan çözülecektir. Ya döneceksin, sonra onlara teslim olacaksın ve ülkeniz barış içinde kalacaktır. Ya da [teslim] olmayı reddedecek, tüm yoldaşlarınızla ve aileleriyle birlikte kaçacaksınız, babalarınızın ve onların evlerinin, ormanlarının, tarlalarının, hatta babalarınızın mezarlarının

mirasını terk edeceksiniz ve Bizans imparatoruna sürgüne gideceksiniz. Yoksa tek bir gün içinde onların eline düşecek ve nahoş bir ölümle öleceksiniz. Çünkü tanrısız Halife hakkında bir şeyler biliyorum. [Ve biliyorum ki] başarılı olana kadar durmayacak.”

Fakat (isyancılar) işittikleri öğüdü kabul etmediler. Tam tersine, kuruntulu insanın egemenliği altında olduğu için onu hain olarak kabul ettiler. [Rahip], sürekli olarak önlerindeki teşebbüste güçlü durmaları için ve şüpheleri avutmak için onları yüreklendirdi. Ancak, aldaticı, yıkıcı tavsiyelerinin etkileri kısa sürede ortaya çıktı, çünkü birbirlerinden ayrıldılar ve bölündüler. Artsrunikin Evi, Hamazasp ve kardeşleri, Vaspurakan topraklarında oldukları yerde kaldı; Ashot ve Amatunik¹⁰⁶ ve Trunik Evleri’nin oğlu Vasak, bazıları Dariwnk köyündeki güvenli kalede ve Maku’nun saklanma yerlerinde, bazıları Arageght vadilerinde kaldı. Yiyecek arayarak, semtlerin etrafında dolaştılar, yiyecek aldılar ve muhafazalarına geri döndüler.

Şimdi Divin şehrinde bulunan Tacikler geldiler ve etraflarındaki ilçelerde oraya buraya baskın yapmaya başladılar. Ptghunk köyünü, Talin’i ve Koghb [g144] köyünü yağmaladılar ve kan döktüler, büyük kan dökülmesine sebep olarak birçok insanı öldürdüler.

Bahar geldiğinde Halife, Ermenilerin ülkesine karşı [gitmek] için tugaylar düzenledi. Horasan tugayının kabilesinden seçkin atlarına ilave edilmiş 30.000 seçkin, ağır silahlı süvariye bir araya getirdi ve onları Amir (Amr) [İbn İsmail] adlı bir komutana emanet etti. Abdullah’ın (Halife El-Mansur) kendisinin inşa ettiği Bağdat olarak adlandırılan zapt edilemez savunma duvarları ile güvenli bir şekilde güçlendirilmiş geniş, ünlü şehirden onları gönderdi.

[36] Sonra komutan [Amir], büyük bir dikkatle ve kapsamlı bir hazırlık ile Suriye bölgeleri üzerinden dolaşarak Ermeniler topraklarındaki Xlat¹⁰⁷ şehrine gitti. Şehre girdiğinde, oradaki vatandaşlar tarafından Ermeni kuvvetlerinin kalibre sayıları, sadece genç olup olmadıkları, askeri komutanlar olup olmadıkları, yakın bir şekilde birleşip birleşmedikleri, ne kadar cesur, bıyiksız veya tecrübeli savaşçıların olup olmadığı hakkında bilgi verildi. Bütün bunlar hakkında bilgi sahibi olduktan sonra kendi askeri komutanlarını buna göre hazırladı.

¹⁰⁶ Amatunik: Arminiya bölgesinde yaşayan soylu aile. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ghazar Parpecis, *History of Armenians*, (trans. Robert Bedrosian, Sources of The Armanian Tradition, New York 1985, s. 44.

¹⁰⁷ Xlat (Ahlat): “Van gölünün kuzeybatı kıyısında mezar âbideleriyle meşhur tarihî bir şehir ve bugün Bitlis’e bağlı ilçe merkezi.” Faruk Sümer, “Ahlat”, *DİA*, c. 2, İstanbul 1989, s. 22-23.

Şimdi Sahak'ın oğlu Ashot o sırada o kentteydi ve Ermeni lortlarına düşmanın gelişi hakkında bilgi verdi ve onlara nerede olurlarsa olsunlar tek bir yerde bir araya gelmelerini, tek olarak yaşamalarını ya da ölmelerini emretti. Fakat bu belgedeki bilgileri güvenilir olarak gördüler [g145], sanki şehri kuşatmadan kurtarmak ve böylece kendisini İsmaililere sadık olarak göstermek istiyormuş gibi. Bu nedenle, bu düşünceyle, sözlerini görmezden geldiler ve daha önceki planlarını ileriye taşımaya devam ettiler. Bundan sonra Artsrunik kabilesinin lortları Vaspurakan toprakları da [dâhil], Hamazasp ve kardeşleri ve Amatunik kabilesinden gelen birlikler ile birlikler topladılar. Yardımcılar olarak Ashot'un oğlu Varsak'ı, Bagratunik kabilesinden Smbat Sparapet'in kardeşi Vasak'ı güçleriyle birlikte çağırdılar ve Archesh köyüne doğru köyü temellerine kadar yok etmek ve içindeki askerleri öldürmek için ilerlediler.

Arberan ilçesine bağlı Berkri köyüne ulaştılar ve diğerlerinin toplanmasını beklediler. Halkın çoğu, savaş için piyade askerleri olarak onlara ilgi duyuyordu. Biri ve hepsi bunu yapmak istedi, ama sonra, aniden, [kötü] haberler onlara ulaştı. Birisi geldi ve onlara İsmail oğullarından büyük bir kuvvetle geldiğini ve onları beklediğini bildirdi. Ama Artsrunik Efendisi Hamazasp, [elçiye] inanmadı ve onu yalancı olmasından ötürü dövdü ve işkence etti. [Hamazasp] kendisi, birlikleriyle birlikte Archesh köyüne karşı övünerek ilerledi. Kasabaya yaklaştıklarında, kasaba sakinleri Xlat [g146] kentindeki komutan Amir'e Ermeni lortlarının gelişi hakkında bilgi verdiler. [Amir, Xlat'tan ayrıldı] çok sayıda ev sahibiyle birlikte ve Archesh köyü yakınlarında pusuya yattı. Böylece, Ermeni tugayı kaleye karşı savaştı, [Araplar] aniden gizlendikleri pusudan ortaya çıktı ve Ermeni birliklerinin üzerine saldırdı. [Saldırganlar] onları firar ettirdiler, yerel sakinlerden oluşan piyade tugayının çoğunluğunu öldürdüler çünkü çıplak, silahsız ve savaşta vasıfsızlardı. (Araplar) o günün acı ışığında karşılaştıklarını acımasızca katlettiler, diğerleri ise panik içinde nehre düştü ve boğuldu. Soylu kabilelerden de dört kişi öldü, üçü Trunik evinden ve biri Urts köyünden. Ayrıca halkın yaklaşık 1500 kişi öldü. Kaçmaya çalışanlara gelince, neredeyse hiçbiri kendi hayatını kurtaramadı. Bu korkunç felaket, Hrotits (Aralık ayının dördüncü günü cumartesi günü meydana geldi. Düşman, Tay Köyü olarak bilinen yere kadar Ermeni birliklerini takip etti ve vurdu. Sonra (Araplar) geri döndü ve orduları büyük bir sevinçle karşılandı.

Bu yenilginin bir sonucu olarak, Ermenistan topraklarımızda umutsuzluk arttı, kâfir düşman ise çok sevindi. Nefeslendikten sonra, [Araplar] saldırılarını sürdürdü ve kraliyet

[G147] karayolu ile Apahunik bölgesinden geçtiler. Bagrewand ilçesindeki Artsni köyüne ulaştılar, burada boylu boyunca akan nehrin kıyısında kamp kurdular. Onlarla silah ve savaş malzemesi hazırlayan tüm zanaatkârlar ve silah yaratıcıları vardı.

[37] Bu arada Karin şehrini kuşatan [Ermeni] birlikleri şehri kırılma noktasına yaklaştırmıştı. Orada kıtlık çok şiddetliydi ve [Araplar] istemeyerek, şehri onların ellerine vermek istediler. Ancak [Ermeni] tugayının yenilgisiyle ilgili haberler Karin şehrine ulaşır ulaşmaz, Ermeni savaş gücü cesaretini ve şehri kuşatma canlılığını kaybetti. Bizans bölgelerine gidebilirlerdi ve kendilerini haksız, kötü niyetli iftiracılar kurtarabilirlerdi fakat bunun yerine, topraklarımızın yıkımına ve İsa'nın kiliselerinin saygısızlığına tanık olmaktan daha iyi olan ölmeyi düşündüler. Bu kadar ayırışmadan sonra, sayılarının düşmanın sayısından daha az olmasına rağmen, gönüllü olarak bu tehlikeye geri döndüler. Yaklaşık 5.000 kişilik bir güç topladılar, Karin şehrini terk ettiler ve Basen sınırlarından Bagrewand bölgesine geçtiler. Daha sonra Arsaniyas Nehri'ni¹⁰⁸ geçtiler ve cesurca düşmana saldırdılar, [ilk önce] mühimmatlarını ve atlarını iki stadia uzakta bıraktılar. Düşmanla savaşmak için yürüyerek gittiler, vahşice hazırlandılar. Düşman tugayları da onlara karşı büyük bir hazırlık ile ortaya çıktılar [g148].

Gün batımında [iki taraf] savaş düzeninde idi. Birbirleriyle çatıştıklarında, başlangıçta Ermeni tugayı baskındı, birçok darbe verdiler, düşmanı kaçırdılar ve birçoğunu öldürdüler. Ama sonra [Araplar] güçlerini geri kazandılar, kaçanlar döndüler ve [Ermenilere] vahşi bir öfkeyle direndiler ve askerlerin çoğuna yaralar açtılar. Lortlardan bazıları daha sonra süvarileriyle ve onlarla birlikte olan ortaklarıyla birlikte kaçtılar. Çünkü onların cesetlerinin çoğu yere düşmüş ve cesetleri ovayı kaplamıştı.

[38] Her ne kadar kötü avcılarına göre sayıca fazla olsalar da bu yiğit şehitler onları bekleyen acı ölümlere aldırmadılar. Son nefeslerine kadar birbirleriyle yarıştılar: “Topraklarımız ve halkımız için cesurca ölelim. Gözlerimiz kutsal alanlarımıza ve bu iğrenç adamlar tarafından çiğnenmiş Tanrımızın yüceltildiği yerlere şahit olmasın. Bu gerçekleşmeden önce, düşmanımızın kılıcı bizimle yüzleşsin ve bizimle yollarını bulsun. İnsanlarımızı dünyevi kaygılar için değil, inancımızın gerçeği için takas edelim. Çünkü bu ölüm geçicidir, hayat ise sonsuzdur.” Yardım için Göğe bakışlarını sabitleyerek: “Tanrım,

¹⁰⁸ Arsaniyas Nehri: Türkiye’de Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Fırat Nehri’nin iki kolundan biri olan Murat nehri’dir. Diane Favro, “The Far Side of the Bridge: Eastern Perspectives on Roman Bridge Technology”, SELEVCIA, IX, 15 Mayıs 2019, s. 78.

yardım et ve bize hızlı bir şekilde eşlik et! Merhamet et! Büyük utanç içindeyiz. Tehlikede olduğumuzda isminizi çağırıyoruz Tanrım, etrafımızı saran tehlikelerde seni yüceltiyoruz. Çünkü sayısız kötülük bizi kuşatıyor ve alıkoyuyor, ölüm saatimiz geldi.” Birbirlerine bu şekilde cesaret verdiler.

[Ermeniler] bunları ve daha da gayretli yalvarışlarını [Tanrı’ya] sundular. Daha sonra, Gökten gelen yardımlarla yeniden güçlendirildiler, 30.000 [Arap birliği] ile karşılaşan 1.000 asker bile olmamasına rağmen daha önceki kararlılıklarını sarsacak hiçbir şey yoktu. Doğrudan düşmandan öğrendiğimiz gibi, çok sayıda melek kendi tarafında savaşıyordu ve düşmana insan biçiminde göründü. Onlar da doğruladı, ön tarafta onları cesaretlendiren İncil, mum ve tütsü ile din adamları ve rahipler görmüşlerdi. Sonra [Ermeniler] silahlarının ağırlığından elleri zayıflayana kadar acımasızca düşmanlarından intikam almaya başladılar. Silahlardan yoksun birkaçı tek seferde şehit düştü ve böylece bu geçici günahkâr hayatı sonsuz yaşamın saygıdeğer umudu için değiştirerek yiğit şehitler oldular. Askeri komutanların isimleri şu şekildeydi: Bagratuni evinden [Başkomutan] Sparapet Smbat ve müttefiki ve yoldaşı Sahak; Mamikonian [g150] evinin Efendisi General Mushegh ve sparapetin damadı, hayat dolu ve yakışıklı bir genç adam olan Samuel; Gnunik’in evinden, Vahan Taşnak [hançer] ve tek tek adlandırılmayan birçok lortlar ve halktan kimseler. 3.000’e yakın asker [bu savaşta] öldü, cesetleri için mezar bulunamadığından acınacak ve rezil bir durumda [orada] bırakıldılar. Daha doğrusu, bu savaşın cesetleri açıkta kalarak, güneşe, toza, yağmura ve fırtınalara maruz kaldı.

Sonra yine Ermenistan topraklarımızda feryatlar ve ağlamalar büyük ölçüde arttı. Büyük liderler ve saygın askeri komutanlarca bir anda bastırıldı. Ve böylece ülke, bu cesur ve önde gelen savaşçıların kaybı yüzünden derin umutsuzluğa ve en içten üzüntüye daldı. Çünkü [ülke] onların yardımlarından mahrum kaldı ve barbar ve deliye dönmüş düşmanın eline verildi. Yine de onlar, Tanrı’nın başta insanlığa olan merhametini, özellikle de adını yüceltenlere karşı merhamet yağdıran Tanrı’yı hatırladılar. Tanrı’nın sevgi dolu rahmetini çağırdılar, umutsuzlar ve yeryüzünde şüphe içinde yaşayanlar için O’nun yardımını istediler. Bunun içinde [son felaket] Archesh kasabasında [önceki] yıkımın aşağılık kimselerince gerçekleştirildi [ve] aynı ay içinde bir Pazartesi günü 14 Hrotits (Aralık) gününde bu olay [meydana geldi.] Ancak bu sıkıntı daha da şiddetliydi, çünkü [g151] ölümlere apaçık yas tutmanın ve ağlamanın ve evlerinde cenaze yemeği yemelerinin bir yolu yoktu. Ölümlerini bile gömemezlerdi.

1.35. Arap İntikamı

[39] Sonra düşman Bagrewand ilçesine ve bitişik bölgelere baskın yaparak ülke sakinleri arasında büyük krizlere neden oldu. İnatla [Hıristiyan] dua tapınaklarını yıkmaya ve mahvetmeye ve İsa'nın kutsallığının kiliselerini kirletmeye karar verdiler. Girişte dikilen ve şüphe uyandıran kutsal üçlemeye ibadet eden, onları yakıp yok edenlere bir sığınak ve koruma kaynağı olarak çıkmış olan İsa'nın Haç'ının şanlı sembolünü mahvetteler. Sanki savaşta ölenlerin liderleriymiş gibi rahiplere, keşişlere ve hizmetçilerine bağnaz kinle davrandılar. Çeşitli yerlerden Kilise gemileri gasp ettiler ve Tanrı'nın azizlerinin kalıntılarını ganimet olarak götürdüler. Kâfir birlikler Ermeni topraklarından bu ganimeti doldurduktan sonra tekrar kalelere döndüler ve insanların sığındığı, huzur içinde toplandıkları, yazılı yemin ettikleri ve onları kalelerden aşağıya indirdikleri yer olan sığınakları ele geçirdiler.

Sonra [Komutan Amir İbn İsmail] Ermenilerin topraklarını sanki muhteşem ve yiğit bir zafer kazanmış gibi terk etti ve [g152] Perslerin topraklarından geçti. Halifenin önünde durmak ve emekleri için ondan bir ödül almak istedi. Fakat o anda adil Tanrı'nın kararı onun üzerine teslim edildi ve Perslerin ülkesinde öldü. O korkunç ağrılarıyla acı içinde öldü, kendi elleriyle döktüğü masumların kanı için layık bir ödüldü. İnsan kılıcı tarafından değil, Gök'ten gelen ruhunu, nefesini, sinirlerini ve zihnini kesen iki ucu keskin [dünyevi] kılıçtan daha güçlü görünmez bir kılıçla öldürüldü. [Tanrı]'nın bu kılıcı, oğullarının kanı için intikam almayı ve O'ndan nefret edenler için karşılık istedi. Tanrı, inanan kavminin yurdunu temizledi ve korudu ve onları cezalandıran asayı geri çekti. Ermeniler bir kez daha yurtlarında güven içindeydiler.

1.36. Halife El-Mansûr Ebû Cafer Abdullah'ın Ölümü (775)

[40] Halife bir kez daha Yezîd'i [İbn Usaid] Ermenistan'a Komutan/Vali olarak Hasan [İbn Kahtaba]'nın yerine gönderdi. [Halife] Abdullah [Ebu Cafer el-Mansur], Kalbinin arzuladığı tüm kötülükleri yaparak, para için kendi ruhunu Peygamber tarafından lanetlenmiş -kabilesine özel- açgözlülük hastalığıyla ezerek, aynı yıl korkunç şekilde öldü.

Tanrı, kullarından bir rahiple, ahirette kendisine verilecek hükmün tam karşılığını vahiy etti. Çünkü [bu rahip], [Halife'nin] ölümünden birkaç gün önce, işkencelerinin yerini gördüğü bir görüşe sahipti, derin bir hapisane demir bir kapı ile mühürlendi. [Halife] kapıyı açan iki asker tarafından uçurumun ağzına getirildi. Ve gökyüzüne ateş saçan alevleri gördü.

[Askerler] bu caniyi tuzağa düşürdüğü çukurun merdivenlerinden alıp fırlattı ve cezalandırdığı cezayı aldı. Bu, kendisini bekleyen kader hakkındaki görüşün vahiyi idi, dürüst hâkim tarafından yaptığı kötü işler için makul bir cezaydı.

1.37. Halife Muhammed b. Abdullah el-Mehdî (775-785) ve İmparator IV. Leo'nun Hükümdarlık Dönemi (775-780) Olayları; Arap-Bizans Savaşının Yeniden Başlaması

Şimdi bundan sonra [El-Mansur'un] oğlu Muhammed El-Mehdî¹⁰⁹ onun yerine geçti [775-785]. Babasından çok daha asil ve çok daha iyi bir eğilime sahipti. El-Mansur'un kapalı tuttuğu bütün hazineleri açtı ve birliklerine hediyeler dağıttı. Ayrıca sınır kapılarını açtı ve tüccarların [g154] ticaret yapmasına ve ihtiyacı olanların gereksinimlerini karşılamasına izin verdi. Ve akabinde ülkede bolluk oldu ve [yeni gümüş kaynaklarının] keşfi genişledi ve ülkenin sakinleri, vergilerin zorlayıcı alımından dolayı barış içindeydi. Her ne kadar [el-Mehdî] vergilendirmenin boyunduruğunu sıkılaştırırsa da, ülke gümüşün keşfinden dolayı zalim ve belalı sıkıntılardan biraz dinlendi. Bu durum, Ermeniler topraklarındaki dağlarda yeni gümüşün keşfinden kaynaklanıyordu. Saltanatı sırasında nüfusun ihtiyaçlarını [vergiler için] karşılayan saf gümüş cevheri çıkarıldı.

Sonra [Halife] El-Mehdî Bizanslıların otoritesine saldırmaya başladı. O, generallerinden birine emanet ettiği bir kuvvet topladı, Abbas [El-Abbas İbn Muhammed] adlı öz kardeşini ve birliklerini Bizans topraklarına gönderdi. Aynı yıl Abdullah [El-Mansur]

¹⁰⁹ Muhammed b. Abdullah el-Mehdî (775-785), babası Mansûr tarafından veliaht ilan edileceği için küçük yaşta devlet yöneticiliği yanında bilgili ve kültürlü olabilmesi için büyük emek verilmiştir. Hocası büyük edebiyatçı Mufaddal et-Dabbî'dir. Bu derecede yüksek ilim gören Mehdî edebi şiirler yazacak kadar bilgili olmuştur. Babası Halife Mansûr, oğlunu üst düzeyde kültürlü olduğu gibi askeri alanda da bilgili olması için M.758 yılında Horosan ile Taberistan seferlerine komutan olarak göndermiştir. Horosan'da isyancıları bastırması, oradan da Taberistan'ı fethetmiştir. Halife Mansûr M.775 senesinde Hacca gidince Bağdat'ta tahtına oğlu Mehdî'yi vekâleten atadı. Olağanüstü bir hal halinde babasından aldığı halifelik görevinde büyük problemlerin hepsini çözmüş politikalarıyla ülkeyi istikrarsızlıktan çıkararak, siyasi ve sosyal hayatta ülkeyi normal hayata kavuşturmuştur. Daha detaylı bilgi için bkz. Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî), s. 317; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, c. 3, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964, s. 319-320; *Ya'kûbî*, Tarih, c. 2, s. 379; *Taberî*, Tarih, c. VII, s. 508-510; Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001, s. 103-117; Halife b. Hayyât, *Tarih*, (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1993, s. 354; *Taberî*, Tarih, c. VIII, s. 111-113; İbnü'l-Esîr, *el Kâmil*, c. V, s. 42-54, 50; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, c. 3, s. 322; Yûsuf İşş, *Târîhu Asr'l-Hilâfeti'l-Abbâsiye*, Dimaşk 2006, s. 49-50; Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsi el-Evvel*, Trablus 2002, s. 283-288.

öldü, İmparator [V.] Konstantin de öldü ve oğlu IV. Leo¹¹⁰ [775-780] babasının tahtına geçti. [El-Mehdi] birlikleriyle Bizans topraklarına baskın yapmaya başlamayı planlarken, İmparator hızla Bishan [Commagene] olarak adlandırılan Basanastan’a karşı büyük bir güç gönderdi. [Bu ordu], ikisi Ermeni lortları, Andzewatsi evinden Tachat¹¹¹ ve Mamikonian evinden Artawazd ve üçüncüsü Bizans ordusundan olan, üç general tarafından komuta edildi. Birçok birlikle ilerleyerek Kilikya ve Bishan bölgelerine ulaştılar ve burada çok sayıda şehri, ilçeyi [g155] ve köyü ele geçirerek bölge boyunca baskın yaptılar. Savaşta onlara direnenler öldürüldü ve toprağa verildi. Ganimet olarak onlar da halktan çok sayıda esir aldılar. Esir alınanların sayılarının 150.000 erkeği aştığı söyleniyordu. Bu esirler Bizans topraklarına götürüldü. Sonra gittiler ve ganimetlerini Bizans imparatoruna sundular. İmparator Leo, birliklerini büyük bir övgüyle karşıladı ve generallerine çok muhteşem hediyeler verdi. Sonra o yıl dinlendiler.

1.38. Amorium ve Sınır Bölgelerindeki Olaylar

[41] Ertesi yıl Halife büyük ölçüde elçileri överek [Konstantinopolis’e] gönderdi, bu şekilde [Bizanslıları] korkutmayı umuyordu. Halife’nin mesajı ile birlikte Bizans imparatoruna iki çuval hardal tohumu gönderdiğini ve şöyle yazdığını öğrendik:

“Yakında topraklarına karşı çok fazla sayıda asker göndereceğim, gördüğünüz hardal tohumu kadar çok asker. Ülken, sayısız askerimi tutacak kadar büyük mü? Elinizde biraz güç varsa, benimle savaşmaya hazır olun.”

İmparator bu belgeyi okudu ama üzülmeydi. Bunun yerine, sakince bir cevap yazdı:

“İnsan [g156] kendi başına zafer kazanmaz. Hayır, (zafer) Tanrı’nın kendisine verdiği kimsededir. Tanrı askerlerinizi benim askerlerime yiyecek olarak verebilir, tıpkı gönderdiğiniz hardal tohumları gibi. Yapmayı vaat ettiğin şeyi yap, ancak olacak olan Tanrı’nın isteği ve emridir.”

¹¹⁰ IV. Leo: “V. Konstantinos’un Hazar hakanının kızı ile evliliğinden doğmuş olan oğlu IV. Leon (775-780) ise kısa süren saltanatında her ne kadar babasının ve dedesinin din siyasetini benimseyerek devam ettirdiyse de daha ılımlı davrandı.” Işın Demirkent, “Bizans”, *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 230-244.

¹¹¹ Tachat (Tatzates): Arminiya’nın soylu ailesinden olan Tatzates, Bizans İmparatorluğunda generalliğe yükselmiş, 782’de Abbasî halifesine sığınarak Arminiya bölgesine, Halife tarafından valilik ünvanıyla gönderilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. A. Tritle Lawrence, “Tatzates’ Flight and the Byzantine-Arab Peace Treaty of 782”, *Revue Internationale des Etudes Byzantines*, sayı. 47, 1997, s. 292-293.

Aynı zamanda imparator, kırsal kesimde yaşayanları şehirlere ve güvenli kalelere yerleştirme emri verdi. Ve sayısız birlik toplayan halifeler, onları daha önce bahsettiğimiz aynı komutana emanet etti ve Bizans ülkesine karşı gönderdi. Bu birlikler [Galatia] ülkesine geldi ve Amorium adındaki geniş şehri kuşattı. Şehir bu askerler tarafından donatılmış ve üç ay boyunca kuşatılmış olmasına rağmen, yine de [Araplar] onu zapt edemedi çünkü duvarları tarafından [iyi] korunuyordu ve onu çevreleyen bölgelere dikkatle katılmıştı. Çünkü Sagaris Nehri'nin kaynakları şehre yakındı ve etrafında bataklıklar oluştururdu. Böylece [Araplar] zarar veremediler, ancak kuşatmayı sadece yola getirebildiler ve koruyabildiler. Arminiya Valisi Yezîd [İbn Usaid] de kuvvetlerini topladı ve Komutan Abbas'ın yardımına geldi. Pontus bölgelerine, Koloneia, Govat'a, Kastighon ve Maritene ilçelerinin kale şehirlerine gitti ve onlarla savaştı. Fakat [g157] hiçbiri [bu savaşların] meyvesini vermedi ve [Yezîd] Ermenilerin topraklarına büyük aşağılama getirdi. Ayrıca İsmaili ordusu, Amorium şehri kuşatmasından vazgeçti ve ikamet ettiği ülkeye geri döndü.

1.39. Tachat Andzewatsi'nin, Yeni imparator VI. Konstantin (776-780) Tarafından Dışlanması ve Arap Bağlılığına Geri Dönmesi; Ermeni Valisi (781-785) Osman İbn Umara İbn Kuzaim; Hazarlara Karşı Mücadele

[42] Takip eden olayları tarif etmek bize kaldı. Muhammed el-Mehdî'nin saltanatının yedinci yılında, Konstantin'in oğlu İmparator Leo öldü ve oldukça genç bir çocuk olan İmparator Leo'nun oğlu [VI.] Konstantin yerine geçti. Halife el Mehdî, Bizans imparatorunun ölümünü öğrendiğinde, pek çok birlik topladı, oğlu Harun'u (Aharon)'a komutan olarak atadı ve [orduyu] Bizans topraklarına karşı gönderdi. İsmaili ordusu Bizans topraklarına ulaştığı gibi, Bizans ordusu da onlara karşı geldi. [Bizanslılar] yolları çoktan kapatmıştı, bu yüzden [iki ordu] orada oturdular, birbirlerine bakıyorlardı. İsmaili birlikleri yiyecek almak için ortaya çıkamadılar ve bu nedenle İsmaili güçleri arasında şiddetli kıtlık vardı.

Şimdi, daha önce bahsettiğimiz Andzewatsik Ev'inden Grigor'un oğlu Tachat, daha önce Halifeden İmparator [V.] Konstantin'e kaçak olarak gelmişti. [İmparator], büyük bir tören ve zevkle onu aldı ve cesaretini daha önce öğrendiği için kişisel cesaretinden ötürü onu onurlandırdı. [Tachat] daha önce Bulghars adı verilen Sarmatyalıların topraklarında imparatora karşı cesaretini göstermişti, bu yüzden büyük bir zaferle geri döndü. İmparator, cesur kalbini gözlemlediğinde, onu 60.000'den fazla askere komutan olarak atadı ve 22 yıl

Bizans imparatoruna itaatkâr kaldı. Fakat Konstantin ve oğlu Leo'nun ölümünden ve VI. Konstantin'e katılımın ardından [776-780], İmparator Konstantin'in annesi kraliçe [Ranhat]'a büyük kin ile davrandı. Bu nedenle [Tachat] Halifeye döndü. İsmaili birlikleri Bizanslılar tarafından kuşatılırken, [Tachat] ülkesine geri dönebilmesi için onlardan yazılı bir yemin istedi. Onlara ablukayı kaldırma ve onları bulundukları ülkeye taşıma sözü verdi. Halife bunu duyduğunda, hızla istediğini kabul etti ve istediği her şeyi [Tachat]'a verdi. Bu yazılı olarak onaylandığında, [Tachat] ortaya çıktı ve Bizans'ın ülkesini bütün evi ile terk etti ve İsmaili birliklerini kuşatmadan uzaklaştırdı. Babasını model alan Halife'nin oğlu Harun ve [Tachat]'a muhteşem hediyeler verdi. Ve Tachat Halifeliğin önüne geldiğinde, sonra gelip şahsen kendisine teşekkür etti ve ona kraliyet hazinesinden birçok değerli eşya verdi. Ayrıca ona, Ermenilerin ülkesi [Arminiya Başkanlığı Prens] üzerindeki saygınlığını verdi ve büyük ihtişamıyla ülkesine geri gönderdi. Fakat Prens Tachat [g159], halifenin emriyle Ermenilerin topraklarına geri döndüğünde ve o zamanlar ülke valisi ve şefi olan Osman'a [İbn Umara İbn Kuzaim, Ostikan, 781-785] geldiğinde, [Osman] prensinin emrini yerine getirmedi. Bunun yerine, [Arap] otoritesinden isyan eden ve Bizans imparatoruna yardım eden birinin, bizim egemenliğimize boyun eğmiş olan insanlar üzerinde Prens olarak yerleşmesi gerektiğini iddia ederek, Ermenilerin Birleşik lortlarının iradesi olmadığını iddia ederek halifelerine elçileri gönderdi. Kanunlarımıza (kaidelerimize) maruz bırakıldı, çünkü o bizim güçlerimizde bir hain olabilirdi.

Şimdi, Tachat'ın birçok kez halifeyi otoritesinin bozulması hakkında bilgilendirmek istemesine rağmen, [ona ulaşamadı]. Bunun nedeni, [Osman'ın müttefiklerinin] ülkenin dışına çıkan tüm yolları tutup, [Tachat'ın] elçilerini ele geçirerek, onları hapsedmeleri idi. Böylece onun şikâyetleri, o yılın sonuna kadar [Halife] Muhammed [El-Mehdî] ve oğlu Harun'un kulaklarına ulaşmadı. Bundan sonra, [Tachat]'ın protestolarının tümü nihayet Halife Muhammed [El-Mehdî] ve oğlu Harun'un kulaklarına ulaştığında, ülkemizin Valisi Osman'a büyük bir huzursuzluk geldi. Vali Osman [nihayet] istemeden, halifenin emriyle, mührünü Tachat'a verdi.

Daha sonra Osman, Ermenistan lortlarının birliklerini topladı ve Hazar kapılarının Darband adlı şehrine gitti, [g160] Hunlar ve Hazarlar birliklerine direnmek için inşa edilmiş bir duvarla iyi güçlendirilmiş bir şehirdi. [Osman] ayrıca çok sıcak [yaz] günlerde Hephestus zirvedeyken, en nahoş bunaltıcı sıcaklığında Prens Tachat yanı sıra sparapet [Başkomutan] Bagarat ve Nerse Kamsarakan ve diğer Ermeni lortları çağırıldı. Keran denilen ovada kamp

kurdular. Tüm yaz boyunca o fırın gibi kayalık ovadan geçtiler. Ermeni lortlarından bazıları [aralarında] Tachat ve Sparapet Bagarat ve Nerse Kamsarakan'ın bulunduğu ve diğer birlikler aşırı sıcak havaya dayanamadılar ve öldüler.¹¹²

Muhammed [El-Mehdî] 8 yıl boyunca hüküm sürdü ve sonra Rauh [Ermenistan'a] geldiğinde öldü.

1.40. 786-787'de Tamimi'deki Khouzaima İbn Khazim'in Elinde Ermeni Lortlarının Ölümü

[43] [El-Mehdî]'den sonra, oğlu Mûsâ [Halife el-Hâdi, 785-786]¹¹³ bir yıl boyunca hüküm sürdü. O, ahlaksız, edepsiz ve cinli bir insandı, içindeki şeytan tarafından ele geçirildiğinde, değersiz davranışlarından ötürü kendini küçümserken [g161], insanları nesneler yerine hedefler olarak işaret etti ve onlara oklar attı ve onları öldürdü. Otoritesinde onaylandığında Rauh'un yerine Arminiya ülkesine Khouzaima'yı (Xazm) [İbn Khazim-el-Tamimi, Ostikan, 787] [halife olarak] gönderdi. Gerçekten, onun adına uygun olarak, kavgacı ve acımasızdı. Divin şehrine vardığında, Artsrunid prensleri Hamazasp, Sahak ve Mehruzhan dâhil tüm Ermeni lortları onunla buluşmak için dışarı çıktı. Hemen, bu kötü niyetli düşmanın [Khouzaima] görkemli ve muhteşem yönlerini ve birliklerinin mükemmel hazırlığını gördükten sonra, onları hemen ele geçirdi, bağladı ve -bu ilkel-mağdurlar ve kahramanlar üç ay boyunca hapse atıldılar. Ardından Halife Mûsâ'ya el-Hadî'ye suçlamalar gönderdi ve onları öldürme emrini geri aldı. Bu öfkeli karar ve haksız ölüm cezası, saygıdeğer mağdurların tutulduğu cezaevine gönderildi. Ölüm cezası okunurken, esirler Kubeida adında onlara sempati duyan bir adama ve bir arkadaşına, haksız karardan kurtulmak için kendilerini çıkaracak bir yol olup olmadığını sordular. Ve onlara dedi ki: "Pençelerinden

¹¹² Hazarlar üzerine yapılan araştırmalara göre; "780 yılında, üç yıldan beri devam eden Bağdat tutsaklığı, Halife el-Mehdî'nin tahta çıkışı ile birlikte son bulan Gürcü (Kar't'lian) prensi Nerse, Araplar ile hâlâ devam eden mücadelesinde, yardım sağlama umuduyla Hazarlar'a sığındı. Prens, çok iyi karşılanmasına ve iyi muamele görmesine rağmen misyonunu gerçekleştiremedi. Ve Kartli'ye, Abhazya (Ap'xazet'i) yolu ile geri döndü. Bu bölgenin hükümdarı IV. Leon, Hazar Kağanı'nın torunuydu (ve aile bağı sayesinde aynı zamanda Constantine Copronymus ve Çiçek birlikteliğinin ürünü Bizans İmparatoru 'Hazar' IV. Leo'nun da akrabasıydı). İşte bu hassas dönemde Bizans'ın 786'ya kadar süregelen Batı Gürcistan (Ortaçağ'da Aphazya ve Egrisiyi içine alan bölge) üzerindeki süzer enliği aniden son buldu." Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.80.

¹¹³ Mûsâ el-Hâdi'nin (785-786) babası Muhammed b. Abdullah el-Mehdî velayet ahtından dolayı halife olmuştur. Fakat babası Mehdi el-Hâdi'den sonra diğer oğlu Hârûn er-Reşid Ebû Cafer'in halife olması için halktan biat almıştır. Halifeliği ikinci yılına girmeden ölmüştür. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 229-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 54-55; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 180; Ya'kûbî, *Tarih*, c. 2, s. 395; Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 123-124, 126-128, 187-188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 66; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 180; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. X, s. 131-133.

kaçmanın tek yolu da inancımıza dönmeyi kabul edip yaşamak ve [g162] Peygamberimizin sözünü kabul etmektir. Bu senin hükümlü olduğun ölümden tek kurtuluşundur.” Meruzhan bu açıklamayı duyduğunda dünyevi ölümünden korkuyordu ve kişiliğini sonsuz Gehenna’da kaybetmeye mahkûm ediyordu. İsa’ya olan inancını yok etti ve Tanrı’nın sürüsünden ayrıldı, kurtların kılığına girip kendini ebediyen yargılanmaktan sorumlu hale getirdi. Fakat bu yakın ölüm korkusuyla yapıldı ve isteyerek değil, belki de İsa, tövbe eden ruhuna merhamet edecektir.

[44] Sonra cesur şehitler inanç zırhını giydiler ve başlarına kurtuluş kasklarını taktılar ve [Kubeida]’ya cevap verdiler: “Tanrı, Tanrı’nın gerçeğini yalanla değiştirmemizi, günlük yaşam için sonsuz yaşamı, geçici zafer için ebedi zaferi, İsa’nın tüm umudunu önemsiz kanımız için değiştirmemizi yasaklar.” Böylece, hapisanedeyken birbirleriyle rekabet ettiler, şöyle dediler: “Bundan sonra büyüklük, geçici zafer, pırıl pırıl altın kıyafetler için yaşamamıza izin vermeyin, akraba sevgisi, [bizim] çocuklarımızın hassasiyeti veya bu dünyanın iyi şeylerinden herhangi biri için değil, birçoğunun henüz yerine umutsuzluğu miras almayı arzu ettiği şeyler.” Böylece zindanda keder içinde birbirlerini desteklediler. İbadette Tanrı ile birleştiler ve ebedi yaşamı miras almayı umdular [g163].

Sonunda karar günü, şehitliklerinin tamamlanacağı gün geldi. Dürüst Hristiyan tarafından sekiz gün boyunca kutlanan İsa’nın Epifanisinin kutsanmış, görkemli günüydü. Adaletsizlik aracı olan Khouzaima, onları bir mahkemede kendi önüne çağırdı. Daha önce Hristiyan inancına sıkı sıkıya bağlı kaldıklarını ve bunun için coşkularını bildiğinden, aynı kanıtları onlara tekrar etmedi. Aksine, saygıdeğer Sahak’ı önce arenaya getirdi. Kullandıkları işkence aleti en son tasarımıydı: iki çatallı ahşap bloğu sağa ve sola sıkıca demirledi. Kurban, çatallı uçlardaki koltuk altlarıyla ve elleri ahşaba sıkıca bağlı olarak [bu cihaza] bağlandı. Sonra [Sahak] sırtında bir sopayla o kadar sert bir şekilde dövüldü ki vücudu [parçalara] ayrıldı. Kasıtlı olarak, saygıdeğer Hamazasp dışarıda zincirlerle tutuluyordu. Dudaklarını hareket ettirmeden veya herhangi bir ses çıkarmadan yüreğinden Tanrı’ya dua etti. Sadece yüreğinden yakındı ve iç çekti ve yüzleşmek üzere olduğu sıkıntı için Tanrı’yı yardıma çağırdı.

[Sahak] ağır işkence gördükten sonra, onu acı verici bağlardan serbest bıraktılar ve saygıdeğer Hamazasp’ı aynı işkence yerine götürdüler. Aynı şekilde onu iki tahta dikme arasına bağladılar ve aynı zamanda [g164] onu daha da büyük bir vahşetle dövdüler.

[Hamazasp] ayrıca cesaretle eziyetlere dayandı. Böylece [Khouzaima] onları bir kılıçla öldürme emrini verdi. Cellâtlar hâkimin emrini duyduğunda, hemen kılıçlarını kaldırdı ve başlarını kestiler. Böylece [Sahak ve Hamazasp] ruhlarını teslim etti ve bu hayattan ayrıldı. Ertesi gün [Khouzaima] cesetlerinin tahtaya asılmasını emretti. Ve askerleri [cesetlerini] korumak için atadı, böylece hiçbir Hıristiyan cesetleri çalmayacak ve gömmeyecekti. O kadar acı dolu ki, bu haksız hâkimin kalbi, ölümlerinden sonra bile [kalbi] yumuşamıyordu. Aksine, cesetleri tahtadan çıkardı ve bu saygıdeğer generallerin kemikleri ateşte kül oldu. Bu küller bile gömülmek için bağışlanmadı, ancak bir nehrin sularına atıldı. Havari'nin [Luka] sözlerine göre: “Benim adım için baba, anne, eş, çocuk ya da savaş alanlarını terk eden herkes bu dünyada yüz kat daha fazla ve gelecek dünyada sonsuz yaşam alacaktır.” [Karşılaştırınız, Luka 18: 29-30].

Bu [işkence] [Halife] Mûsâ [El-Hadî] döneminde, Khouzaima'nın valiliğinde, Tanrı'nın kutsanmış Epifani gününde, Ermeni döneminin 233 yılında [M. S. 784; 6 Ocak 786 olmalıdır] meydana geldi.

Mûsâ'nın halifeliği bir yıl sürdü ve sonra [g165] öldü. Onun dönemi boyunca İberyalılar/Gürcüler Prensi [III. Stephen, Guaramid, 779/780-786] da acımasızca öldürüldü, genç yaşta elleri ve ayaklarıyla kaldırıldı ve ikiye bölündü. Böylece ölümünden sonra kurbanlık kuzu olarak kabul edildi. Bütün bu kötülükleri yaptıktan sonra [el-Hadî] bir yıl sonra öldü.

1.41. Halife Harun Reşit (786-809) Saltanatı ve Vergilendirmede Artış

[45] Daha sonra Harûn er-Reşit¹¹⁴ [786-809] halife oldu. Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'nin oğlu ve Mûsâ el-Hâdî'nin kardeşi, açgözlü, parayı seven bir insandı. Saltanatı sırasında kendi kardeşi Übeydullah ona karşı çıktı. İkisi arasındaki düşmanlık nedeniyle, [Harûn er-Reşit] İberia/Gürcistan ve Aghuania ile birlikte kardeşine Atrpatakan ve Ermenistan'ı vererek [toprak otoritesini] böldü. Onun kötü doğasına uygun olarak, ülkemiz üzerindeki valiler için, Tanrı korkusunun ne anlama geldiğini hiç düşünmemiş, dizginsiz ve para canlısı davranışlara sahip inançsız askerler görevlendirdi. Bunlardan ilki, Mezyed'in

¹¹⁴ Hârûn er-Reşîd Ebû Cafer (786-809): 786 yılında babasının ahdine binaen halife olmuştur. O güzel görünümlü, ilimli ve görgülü bir halifeydi. Halifeliği süresince 809 yılına kadar her gün yüz rekât namaz kılar, bolca zekât verirdi. Kendi müsrifliği ve günahları için gözyaşları durmak bilmezdi, ömrü boyunca pek çok savaşa ve hacca gitmiştir. Halifelerin en seçkinlerinden ve en şanlılarından. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 290.

oğlu Yezîd idi [Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî, 787-788, 799-801]. Ondan sonra Abd El-Kebir (Abdalkbir) [Abd El-Kebir İbn Abd El-Hamid El-Adawî], kısaca dört ay hüküm sürdü ve ne iyi ne de kötü bir şey yapmadı ve bu yüzden iyi görünüyordu. Onu takiben, açgözlü bir cani ve hepsinin en kötüsü olan Süleyman [Süleyman İbn El-Amri, 788-790] yönetime geldi. Buna benzeyen Ubeydullah Berde (Partav) şehrine geldi ve Süleyman'ı toprakları üzerinde Prens olarak onayladı, ona kötü kurtlarla çevrili koyun gibi olan Tanrı'nın halkını emanet etti [g166]¹¹⁵.

(Süleyman) böylece insanlar üzerinde boyunduruğu arttırdı ki buna dayanamadılar. Sahip oldukları her şeyi verseler bile, kendilerini kurtarmak için yeterli değildi. Aynı Süleyman'ın damadı, Yunan uyruklu olan hizmetçilerinden birinin oğlu olan, aldatıcı ve kötü niyetli bir adam olan İbn Ducas'ın (İbndoke) şehrine gönderildi. Topraklarımızın sakinlerine inanılmaz derecede ağır vergiler koydu. Bütün lortlar, halk, piskoposlar ve Katoghikos Esayi [Esayi I Eghipatrushets, 775-788] geldi ve [İbn Ducas] ile vergilendirmenin ağır seviyesini azaltmak için yalvardı, ama faydası yoktu. Çünkü Tanrı'nın gazabı Hristiyanları acımasız ellere teslim etmişti. [İbn Ducas yerine] yıllık tahsilâtı ikiye katlamak ve derhal almak için arazinin farklı bölgelerine vergi toplayıcıları gönderdi ve emri uyguladılar. Bu gerçekleşikten sonra, şeytanın oğlu başka bir kötü düzen geliştirdi. Her [mühür] için birçok zuza talep ederek, herkesin boyunlarına kurşun mühürler koymuştu. Böylece bu kötü cellât, hoşgörüsüz önlemleri [g167] ile herkesi en kötü iflasa düşürdü.

1.42. Kilisenin Vergilendirilmesi; Katoghikos I. Stepanos Dvnetzi (788-790)

[46] Übeydullah'ın gelişinden bir yıl sonra, aynı felaketler daha da arttı. O andan itibaren kimse kendi eşyalarının sahibi değildi. Bunun yerine, her şey ganimet olarak alındı. Felaketlerin şiddetine katlanamayan birçok insan gönüllü olarak sürülerini ve topluluklarını terk etti ve kaçtı, düşman hayvanlarını ve mülklerini ele geçirdi ve onları yağma olarak aldı.

¹¹⁵ Hârûn Reşîd'i babası Mehdî kendisi gibi onu da çocukluktan beri büyük bir eğitime tabi tutmuş çok büyük hocalardan siyasi, edebi, hâdis, fıkıh ve dil âlimleri tarafından yetiştirilmiştir. Askeri alanda da büyük tecrübeler kazanması için babası Mehdî oğlu Hârûn Reşîd'i Bizans'a düzenlenen seferlerde komutan olarak atamıştır. 780 yılında yine babası tarafından Ermenistan ve Azerbaycan'ın içinde bulunduğu batı vilayetlerine vali olarak getirilmiştir. Birçok ayaklanmalara karşı durmuş, onun döneminde Abbâsî Devleti'nin sınırları en geniş halini almıştır. Ülkede güven ve sosyal huzur ortamı sağlanmış, Hârûn er-Reşîd dönemi Abbasîlerin en parlak dönemi olarak kabul edilmiştir. Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 148; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 264, 281; Abdülaziz Dürî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, Beyrut 1997, s. 104.

Böylece eşyalarından yoksun, çıplak, yalınayak, aç ve geçimini sağlayamayan insanlar Bizans topraklarına kaçtılar. Sayılarının kadınlar ve çocuklar da dâhil olmak üzere 12.000'i aştığını söylüyorlar. Onların liderleri Amatuni evinden Shapuh ve oğlu Hamam ve diğer Ermeni lortları ve süvarileri idi. Dinsiz ve acımasız düşman, İber/Gürcistan sınırındaki Kogh'da yetişen birlikleriyle onları takip etti. Sonra gelen savaşta (Araplardan) bazıları kaçarken, bazıları da öldürüldü. Sonra [Ermeni] kaçaklar Akamsis [Chorokh] nehrini geçti. Bu nehrin kaynakları Tayk¹¹⁶ bölgesindedir ve Egeria üzerinden ve Pontic [Karadeniz] Denizi'ne geçen kuzeybatı yönünde akar. Nehri terk ettikleri anda, hızla [g168] Bizans İmparatoru [VI.] Konstantin'e bildirdiler. VI. Konstantin onları çağırdı ve lortlara ve süvarilerine onur verdi. Halkı verimli topraklara yerleştirdi. Ermenistan'da kalan insanların yarısına gelince, köleler gibi aşırı yoksulluğa katlandılar, oduncu ya da Gibeonitler gibi su taşıyıcıları olarak hizmet ettiler.

Ayrıca [İbn Ducas] Übeydullah'ın Divin şehrinin valisi olarak atadığı şeytani, aldatıcı adam, başka bir şeytani plan çıkardı. Çünkü o zaman Ermenilerin saygıdeğer katoghikosları Esayi, kutsanmış ve Ortodoks inancıyla İsa'ya geçti [M.S. 788] ve [İbn Ducas] kilisenin tüm mal ve mülklerini incelemeye karar verdi. Bu yüzden tüm din adamlarını çağırdı ve onları şiddetli tehditlerle dehşete düşürdü: “Benden hiçbir şey gizlemeyin. Hepsini ortaya çıkarın. Daha sonra ortaya çıkarılan bir şeyi gizleyen biri varsa, bunun için hayatını ödeyecek.” Bu tehditlerden dehşete düşen [din adamları] her şeyi ona teslim ettiler. Değerli altın ve gümüş kaplar, bazı değerli taşlar ve kutsal sunak için ve ilahi hizmeti yürütmek için kraliyet kıyafetleri [g169] her şey, istisnasız olarak ortaya çıkardıkları ve ondan önce yerleştirdikleri hazinelerde gizlendi. [İbn Ducas] bunu görür görmez, hepsine el koymaya karar verdi, ama sonra fikrini değiştirdi ve hazinelerden, görkemli elbiselerden ve gemilerden kendisinin ilgisini çeken her şeyi aldı. Geri kalanlar ise, Stepanos [Stepanos I Dvnetsi, 788-790] patrikhanenin tahtına geçinceye kadar tutması için kilisenin kutsallığına verildi. [Stepanos] muhterem tahtına oturdu, ancak birçok rüşvet ödedikten sonra, [kilisenin] köyleri ve hizmetkârları serbest bırakılınca ve borçları [ödeninceye] kadar tüm eşyalarını ve mülklerini sattı.

¹¹⁶ Tayk: “Çoruh Nehri ile Kür Nehri kaynakları arasında, Tortum ve Oltu Nehri vadilerinin oluşturduğu bölgeye verilen addır.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *Sâcoğulları*, s. 79.

Baskı Bilgisi

[47] Ghewond'un Torgom Evi'nin kronolojileri ile ilgili öğretisi sona erdi. Lort Shapuh Bagratuni'nin emriyle, şimdi ve sonsuza dek kutsanmış olan en kutsal üçlemenin yüceliği ve övgüsü adına [yazılmıştır], Âmin. Saygıdeğer Mamikonian evinden lort Hamazasp [bu çalışmanın bir kopyasını] istedi ve değersiz yazar Sargis'in onu çoğaltması için meşru fonlarından para ödedi. Beni sonsuza dek yücelten merhametli Tanrı'yı anmanızı rica ediyorum. Âmin.

SON

SONUÇ

Çalışmamızı yaparken, Ermenilerin en eski tarihçilerinden biri olarak kabul ettiği yazar Ghewond'un, bu tarihi yazarken objektif bakış açısından yoksun olarak yazdığı ve Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v)'i ve İslâm dinini sahte olarak nitelendirerek, iğrenç, şeytan ve benzeri ifadeler kullanmaktan çekinmemiştir. Ayrıca anlattıklarına ondan sonra gelen, gelecek kuşakları inandırmak için yalan ifadeler kullanarak okuyucularının duygularını sömürmektedir. Öyle ki; Ghewond'un anlattıklarına göre, Arminiya Bölgesinde yaşayan Ermeniler Hristiyan Bizanslıların egemenliği altında iken, Müslüman Araplar tarafından dehşet verici bir zulüm gördükleri betimlenerek anlatılmaktadır. Ghewond bu tarihi yazarken objektif olmadığı gibi Bagratid ailesinin de tutkularını desteklemiştir. Söz konusu bu durumu, *Ghewond'un Tarihi*'ni İngilizceye çeviren Robert Bedrosian önsözünde; Ghewond "*Bagratid ailesinin hırslarının bir destekçisiydi ve tarihinin sonundaki baskı bilgisine göre, çalışmalarında kayıtlı olan Smbat Sparapet'in (başkomutanı) oğlu Shapuh Bagratuni'nin himayesinde yazdı*"¹¹⁷ şeklinde ifade etmektedir.

Arminiya Tarihi açısından ne kadar yanlı yazılmış bir tarih olsa da bu çalışma İslâm Tarihi ve bulunduğu coğrafi bölge itibarıyla, tarihin aydınlanmasında ve tarihi eserlerin irdelenmesinde büyük bir önem taşıyacaktır. Öyle ki Bedrosian'ın da ifadesinde belirttiği gibi *Ghewond'un Tarihi* adlı eseri, "*Tarihçesi takriben 632-788 yılları arasında ve 7. yüzyılın ortalarında Arminiya'ya ait Arap işgallerinin açıklamalarını, Halifeliğin Bizans ve Hazarlara karşı mücadele ettiği savaşları, Küçük Asya ve Kafkasya'da Arap kabilelerinin yerleşmesi ve Emeviler'in devrilmesinin yanı sıra Arap vergi politikaları, Ermeni Kilisesi'nin durumu ve Ermeni ve Arap soyluları hakkında bilgiler içermektedir.*"¹¹⁸ Ancak İslâm Tarihinin temellerinin atıldığı, Ortaçağ'daki tarihi olaylara, fayda sağlayacak olan bu kaynaktan yararlanırken, yazar Ghewond'un Bagratid ailesinin hırsları için yanlı bir ifade, duygu, betimleme ve tutum içerisinde olduğunu göz önünde bulundurarak değerlendirmeye alınmalıdır.

Ghewond oluşturduğu bu tarihi el yazmalar da, Bedrosian tarafından kronolojik olarak 42 bölüme ayırdığı bölümlerin genelinde, Arap Halifelerinin Valilerine, yaptırdığı istilalar diye ifade edilmiş olsa da, söz konusu Hristiyan Bizanslıların Arminiya Bölgesini

¹¹⁷ Bedrosian, *Ghewond's History*, s. 1.

¹¹⁸ Bedrosian, *Ghewond's History*, s. 1.

istila ederek zulüm ettiklerine kısaca değindiği de olmuştur. Bununla da kalmayıp Emeviler ve Abbasîlerin halifelerinin döneminde yaşanan Arap-Bizans arasındaki büyük mücadelelerine kendi dindaşlarına yanlı bir bakış açısıyla kısmen anlattığı tespit edilmiştir. Herkesin bildiği gibi Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v)’den önce, dünya genelinde ve Araplar bölgesinde de, insanların özgürlüklerinin elinden alınarak köleleştirilmesi, kız çocuklarının canlı canlı mezara koyulması, oluşturulan putlar aracılığıyla insanların maddi olarak sömürülmesi, cahiliye dönemi olarak adlandırılan karanlık bir dönem yaşanmaktaydı. Ve böyle bir dönemi karanlıklardan aydınlıklara ulaştıran Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v)’in İslâmiyet’i tebliğ etmesi için görevlendirilmesiyle, bu görevi devam ettiren Arap halkı Ortaçağ Tarihi’nin sosyal, siyasal, kültürel değişiklikler ile dünyada en güçlü imparatorluklar arasına girmiştir. Böylece dünya siyasetinde de büyük söz hakkı elde ederek, İslâm’ın yayılması için önderlik etmişlerdir. Bununla birlikte İslâm dinini seçen insanlar, İslâm ordusuna katılarak Müslümanların yapmış oldukları savaşlarda Bizanslılar, Çinliler, Hazarlar, Sasaniler gibi krallıkları çokça mağlup ettikleri de olmuştur.

İslâm ordusu o döneme kadar en büyük imparatorluklardan olan Sasanilerin krallığını yıkarak, tarih sahnesinde Bizans İmparatorluğu ile mücadelesine tek başına devam etmeye başlamıştır. Ancak Arapların iç politikalarındaki ayrışmalar, dış politikalarında da etkileri görülmüş Arminiya bölgesinde de Bizans Haçlı ordusuna karşı zayıf düştüğü dönemler de olmuştur. Fakat Arapların gün geçtikçe imparatorluklarını büyütmesi ve Bizanslıların iç politikalarındaki yaşadıkları olumsuzluklarla çöküş dönemine girmesiyle Araplar 8. yüzyılın sonlarına kadar Bizans’tan her zaman üstün konumda olmuştur. Ermeniler, bu süreç içerisinde bazen Araplara bağlı olarak egemenliklerini devam ettirmişseler de, genelde dindaşları oldukları Bizans İmparatorluğuna bağlı kalmışlardır.

Sonuçta, bu çalışma Arminiya bölgesi için yaklaşık 7. ve 8. yüzyılları arasında Ortaçağ Tarihinde temel kaynak olmakla birlikte, Ermeniler, Araplar ve Bizanslılar arasındaki tutum ve davranışlara merak edilen bazı öğeleri aydınlatması hususunda önemli katkı sağlayacaktır. Ayrıca Ghewond’un birçok tarih yazarlarının eserlerinde faydalandığı önemli bir tarihçi olduğu bilinmektedir. Ancak Bedrosian’ın da çevirdiği bu *Ghewond’un Tarihi* adlı eserin Hristiyanlık dini ile bağdaştırılarak, subjektif bir bakış açısıyla yazıldığını unutmamak çok büyük bir önem taşımaktadır. Bununla birlikte İslâm Tarihi üzerine yazılmış

olan eserlerle karşılaştırılma yapılması da, bu çalışmayı farklı bir eser olma konumuna getirmiş, İslâm Tarihi'nin ilk dönemlerine de yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.

KAYNAKÇA

Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru 'l-Abbâsî el-Evvel*, Trablus 2002.

Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, c. 1-4, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.

Armenia Parliamentary Group, *The Destruction of Jugha and the Entire Armenian Cultural Heritage in Nakhijevan*, 2010.

Ay, Ş., “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”, *History Studies International Journal of History*, s. 1-14.

Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Nüve Kültür Merkezi, Konya 2005.

Belâzurî, Ebû'l- Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279 / 892), *Ensâbü'l- Eşraf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963.

Belâzurî, *Futûhu 'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî (256 / 870), *Sahîh-i Buhârî*, I-VIII, İstanbul 1979.

Cevat, Ali, *el- Mufassa fî Tarihi 'l- Arab Kable'l- İslâm*, I- X, Beyrut 1993.

Çetin, Osman, “Horosan”, *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 234-241.

Demirci, Kürşat, “Hristiyanlık”, *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 368-372.

Demirkent, Işın, “Bizans”, *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 230-244.

Demirkent, Işın, “İstanbul”, *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 220-239.

Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbâru 't-Tivâl*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam).

Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru 'l-Abbâsî el-Evvel*, Beyrut 1997.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî (182/798), *Kitâbu 'l-Harâc*, (thk. Kusay Muhibbuddîn el-Hatîb), Kahire 1396.

Efendioğlu, Mehmet, “Velîd b. Ukbe”, *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 35-36.

El-Fahrî, İbnü't Tıktaka, (*Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi*, 632-1258), (Çev. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

Ü. Melda Ermiş, S. Gündüz Küskü, A. Yılmaz, “Erken Demir Çağ’ından Ortaçağ’a Manisa Kalesi”, *TÜBA-KED*, Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi, 2017, s. 247-259.

Ertuğrul, Özkan, “Roma ve Bizans Devrinde İzmit ve Çevresinde İki Merkez: Serdivan ve Yazlıkköy”, Uluslararası Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, I, Ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, Kocaeli 205, s. 81-103.

Eyice, Semavi, “Ayasofya”, *DİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 217.

Favro, Diane, “The Far Side of the Bridge: Eastern Perspectives on Roman Bridge Technology”, *SELEVCIA*, IX, 15 Mayıs 2019, s. 75-90.

Fayda, Mustafa, “Emîrû'l Mü'minîn”, *DİA*, c. 11, 1995, s. 156-157.

Ghazar Parpecis, *History of Armenians*, (trans. Robert Bedrosian, Sources of The Armanian Tradition, New York 1985.

Ghewond, *Ghewond's History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N. J., 2006.

Golden, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, (Türkçeye çev. Egemen Çağrı Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Golden, Peter B., *Khazar Studies An Historio-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, Akademia Kiado, Budapest 1980.

Gosh's Colophon, *The Aghuanian Chronicle*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey 2007.

Göregen, Mustafa, “İkonoklastik Konsil ve Yahya Dımeşki”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 14, Sonbahar 2014, s. 69-72.

Grousset, René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2006.

Halife b. Hayyât, *Tarih*, (thk. Süheyl Zekkâr), I-II, Beyrut 1993.

Harman, Ömer Faruk "Medyen", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 346-348.

Harman, Ömer Faruk, "İncil", *DİA*, c. 22, İstanbul 2000, s. 270-276.

Işş, Yûsuf, *Târihu Asr'l-Hilâfeti'l-Abbâsiye*, Dimaşk 2006.

İbn Abdirabbih, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitabu Ikdi'l-Ferîd*, I-VII, Kahire 1965.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik el- Himyeri (218 / 833), *es- Sîretü'n Nebevviye*, (thk. Mustafa es- Sakkâ- İbrahim el- Ebyârî- Abdülhâfız Şelebî), I-IV, Beyrut ts.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n-Nasr).

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din ibn Ömer ibn Kesîr ibn Davud ibn Kesîr el-Dimaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c.1-14, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el- İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî, I-II, Kâhire 1967.

İbn Sa'd, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (230 / 845), *et- Tabakâtü'l- Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dârus-Sâdır).

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201) *Sîretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz el-Halîfetü'r-Zâhid*, (thk. Nâim Zerkûr), Beyrut 1984.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, c.1-18, (neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ), (indeks. İbrâhim Şemseddin, Beyrut 1993), Beyrut 1992-1995.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ- Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.

İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l- Fida, *el-Kâmil fî't-Târih*, (İslâm Tarihi), c.1-10, (trc. Heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630-1232), *el- Kâmil fî't- Tarih*, I-IX, Beyrut 1986.

İpek, Ali, *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler (Makaleler)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015.

İskender, Faiz Necîp, *el-Müslimûn ve'l Bızanıyyûn ve'l-Ermen fî Zav'i Kitaâbâtı'l-Müerrib el-Ermeni el-Muasır "Sebêos"*, İskenderiye, 1993.

Kapar, M. Ali, "Emevi Valilerinden Abdülaziz b. Mervan", *İstem*, yıl. 4, sy. 8 Konya 2006.

Kızıtanır, Dilek, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018.

Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l Hakâik, c. 3, (ed. M. J. De Goeje), Brill 1871.

Köse, Bayram Arif, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

Kuzgun, Şaban, *Türklerde Yahudilik Ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar Ve Karay Türkleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

Lawrence, A. Tritle, "Tatzates' Flight and the Byzantine-Arab Peace Treaty of 782", *Revue Internationale des Etudes Byzantines*, sayı. 47, 1997, s. 279-300.

Martin, M. J. Saint, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, Paris 1818.

Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, c. I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964.

Movsisyan, Artak, *Ermenistan Tarihi*, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, Yerevan 2017.

Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî).

Naskali, Esko, "Sâsânîler", *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 174-176.

Oğuz, Burhan, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri*, c. 2, Simurg 1997.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan), TTK, Ankara 2017

Öngören, Reşat, “Sûfî”, *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 471-472.

Öz, Mustafa, “Haşîşiyye”, *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 418-419.

Özdemir, Pınar, “Hazar Türkçesi Leksikoloji Tespiti Denemesi”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sy. 36, Kış 2013, s. 189-206.

Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru 'l-Abbâsî el-Evvel*, Trablus 2002.

Râşid, Rüşdî, “Matematik”, *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 129-137.

Samouel D'anı, *Tables Chronologiques*, (neşr. Marie Félicité Brosset), Collection D'Historiens Armeniens, S-Petersbourg, 1876.

Sebeos, *History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1985.

Suyûtî, Celâleddîn, *Halifeler Tarihi*, (Çev. Onur Özatağ), Ötüken, Ankara 2016.

Sümer, Faruk, “Ahlat”, *DİA*, c. 2, İstanbul 1989, s. 22-23.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu 'l-Hulefâ*, (thk.

Taberî, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târîhu 'r-Rusûl ve 'l-Mülûk)*, c. 1-11, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1960-1970.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l Ümem ve 'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beytut ts. (Dâru's-Süveydân).

Taberî, *Târîhu 'r-Rusûl ve 'l-Mülûk*, c.1-15 , (neşr. Michael Jan De Geoe), Brill 1881.

Tezcan, Mehmet, “İran Armeniası (Pers-Armenia), *Tarihte Türkler ve Ermeniler*”, c. 1, TTK, Ankara 2014, s. 149-182.

Tezcan, Mehmet, “İran Armeniası (Pers-Armenia), *Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ-Ortaçağ)*, cilt 1, TTK, Ankara 2014, s.149-182.

Tomar, Cengiz, “Sarasinler”, *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 116-117.

Toumanoff, Cyril Leo “Artsruni”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II, Fasc. 6, (1986), s. 664-665.

Türkoğlu, İsmail “*Tacikler*”, *DİA*, c. 39, İstanbul 2010, s. 351-353.

Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000.

Ünal, Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muâviye*, İstanbul 2001.

Vâkıdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), *Kitabu’r-Ridde*, (thk. Yahya el-Cebûrî), Beyrut 1984.

Walter, E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, ç. Mehmet Özay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.

Widengren, G. “Āsōristān,” *Encyclopædia Iranica*, II / 8, s. 785-786.

Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb el- Abbâsî, (284/897), *Tarih*, c. 2, Beyrut 1960.

Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih, *Târihu’l-Yâ’kûbî*, c. 2, (tahk, Abdülemir Mehna), Beyrut 2010.

Zorlu, Cem, *Abbâsilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	Elif ÖNEN	Fotoğraf		
Doğum Yeri:	Artvin-Merkez			
Doğum Tarihi:	17.07.1988			
Medeni Durumu:	Bekâr			
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	Cumhuriyet İ.O	(İlkokul)	Artvin	
Ortaöğretim	7 Mart İ.O	(Ortaokul)	Artvin	
Lise	Anadolu Lisesi	(Sözel)	Artvin	
Lisans	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi	Tarih Bölümü Pedagojik Formasyon	Erzurum	
Yüksek Lisans	Artvin Çoruh Üniversitesi	Ortaçağ Tarihi A.B.D	Artvin	
İş Deneyimi:	Global Bilgi A.Ş (Halkbank Müşteri Temsilciliği)- (1 yıl) Artvin Çoruh Üniversitesi (Rektör Yrd. Sekreterliği)- (1 yıl)			
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	Dr. Öğr. Üyesi Kemal SAĞLAM Tel: (0466) 215 10 00			
e-posta	elif.onen.tr@gmail.com			
Yayınlarım:	-			